

BULLETTIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Mei 1971

Jaargang 70 / Aflevering 2/3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 5

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. F. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;
Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:
Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir.
C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,
p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Nederlandse Museumvereniging:
C. J. Du Ry, p.a. Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, telefoon 010-135615.

TH. HAAKMA WAGENAAR

Het voltooiingsontwerp voor de Sint-Lievens Monstertoren te Zierikzee
Blz. 31

A. H. H. BONEKAMP

*Bronnen voor de bouwgeschiedenis van de
voormalige Sint-Lievens Monsterkerk te Zierikzee*
Blz. 38

J. F. VAN AGT

Een centraalbouw naar Akens model in Zierikzee?
Blz. 44

D. BOUVY

Middeleeuws beeldhouwwerk uit de Sint-Lievens Monsterkerk te Zierikzee
Blz. 49

W. H. KEIKES EN H. P. R. ROSENBERG

De Nieuwe Kerk te Zierikzee
Blz. 52

H. JANSE EN W. H. KEIKES

Verdedigingspoorten van Zierikzee
Blz. 58

C. A. VAN SWIGCHEM

Woonhuizen in Zierikzee
Blz. 65

J. G. N. RENAUD

Moermond
Blz. 76

TH. VAN STRAALLEN EN J. G. N. RENAUD

Kasteel Haamstede
Blz. 79

H. JANSE

De middeleeuwse kerk en de kerkring van Dreischor
Blz. 85

Boekbespreking

Blz. 90

HET VOLTOOIINGSONTWERP VOOR DE SINT-LIEVENS MONSTERTOREN TE ZIERIKZEE ¹

DOOR

TH. HAAKMA WAGENAAR

De Sint-Lievensmonstertoren te Zierikzee werd, blijkens een later aangebrachte inscriptie boven de deur van de zuidelijke torentrap, gefundeerd in 1454. Het bericht moet letterlijk worden genomen en kan niet op de bouw van het opgaande werk betrekking hebben, want reeds de sokkelprofielen en paneeldetailering direct daarboven, vertonen vormen, welke men niet voor 1470 kan verwachten.

Even opvallend als uniek is het, dat in een bouwwerk van zo'n buitengewone omvang — gemiddelde breedte aan de voet 24.50 m (dom-toren Utrecht 19.50 m!) — bij een hoogte van 50 m geen bouwpauze of planwijziging valt waar te nemen. Als bouwmeesters vermeldt prof. dr. ir. Stan Leurs ² uit het geslacht Keldermans: Andries I in 1454, Anthonis I na 1480 en Rombout II na 1516; Rombout overleed in 1531.

In 1535 werden „nog een paar werklieden” aangenomen om met de werkzaamheden te kunnen voortgaan „opdat ook de klokken boven zouden komen” ³. Toen is vermoedelijk een houten klokkenhuis met nooddak op de torenstomp geplaatst. In 1836 werd deze kap voor afbraak verkocht en de toren afgesloten met een klassieke kroonlijst. In 1881 ging de toren aan het Rijk over, waarna in 1883 een restauratie aan het gebouw kon worden ondernomen. In 1957 begon de zo geslaagde restauratie onder ir. H. de Lusagnet de la Sablonière.

De afbeeldingen

Zijn de berichten over de torenbouw en latere geschiedenis summier, de afbeeldingen verschaffen ons des te beter een blik op de gedaanteverwisselingen van het monument in de loop der

eeuwen. Allereerst is er een betrouwbare afbeelding van de toren uit het begin van de 16de eeuw, welke de toestand toont nadat de bouw was stilgelegd en vóórdat er een nooddak op was aangebracht, namelijk het gezicht op Zierikzee van 1506 (of kort daarvoor), hangende in het stadhuis. De toren, overhoeks uit het zuid-oosten gezien als een brede rots, schijnt mentaal en wat de schaal betreft, uit een andere wereld te stammen dan de provinciale architectuur van de kerk (afb. 1 en 3). De op latere 16de-eeuwse en 17de-eeuwse afbeeldingen zo opvallende overkragende waterlijst, komt op genoemde oudste weergave van de toren niet voor.

Van onderling min of meer overeenkomende gezichten op kerk en toren uit het midden van de 16de eeuw, bevinden zich een in Middelburg (Zeeuws Gen.) en twee in Zierikzee (stadhuis en part. bez.). Zij stellen het darinkdelven in de Oosterschelde voor (volg. art. afb. 1). De toren blijkt verhoogd met een vierkant klokkenhuis, waarin een groot over de vier zijden doorgaand klankbord wordt overtopt door een vierzijdig tentdak. Op een der schilderijen komen daar, zoals de latere gravures bevestigen, dakkapellen voor. Dit klokkenhuis met dak is op 1535 te dateren.

De graveurs uit de 17de eeuw, gespeend van enig begrip voor de vormentaal der late gotiek, hebben argeloos het meeste materiaal voor een reconstructie van de oorspronkelijke staat van het uitgevoerde gedeelte geleverd. Het meest betrouwbaar lijkt, althans wat de toren betreft, de gravure van Vogelaer, voorkomend in de kroniek van Smallegange (afb. 4). De toren is er weergegeven met het klokkenhuis als beschreven. De

¹ Van een in 1942 begonnen studie over de St.-Lievensmonstertoren werd door mij bij het naderen van het jubileumjaar 1954 het resultaat in tekening gebracht. Een viering van het vijfde eeuwfeest van deze toren bleef mede ten gevolge van de overstromingsramp in 1953 achterwege. Toen ik in april 1956 door M. Berry, architecte en chef des Monuments historiques in St. Quentin, werd geanimeerd deel te nemen aan het in 1957 in Parijs te houden internationale congres van restauratie-architecten en technici en voor de daarbij te organiseren tentoonstelling een bijdrage

te leveren, werden reeds gemaakte reconstructies met enige aanvullingen uitgebreid en voor die tentoonstelling ingezonden. Aan de uitnodiging om over het ge-exposeerde een artikel te willen leveren, wordt bij deze gevolg gegeven. Reproductie v. afb. 5, 6, 8, 11 en 12: Fotodienst Gem. Arch. Utrecht.

² *Winkler Prins Encyclopaedie*, 10 (1936).

³ P. D. de Vos, *De St.-Lievensmonstertoren te Zierikzee, de Mooy en Mommaas Zierikzee*, waaraan ook de berichten uit de 19de eeuw zijn ontleend.

steunberen hebben kennelijk nog hun volledige omvang en bezitten nog de paneelversieringen en de voor de bovenste panelen staande fialenbundsels. De blinde vensters van de tweede geleding hebben tracteringen en montants, welke te halver hoogte door een brug zijn gekoppeld. Boven deze vensters worden de zwikken gevuld met traceerwerk. Dit moet, evenals de montants en tracteringen, blijkens de aanwijzingen aan de toren zelf en naar analogie van de St.-Romboutstoren te Mechelen, geheel ajour voor het opgaande muurwerk hebben gestaan. Een gravure uit 1747 van Philips naar een tekening van Pronk uit 1743, laat de toren nog in zijn volle massa zien, maar de raamstijlen, tracteringen en zwikvullingen zijn, vermoedelijk wegens bouwvalligheid, verwijderd. Genoemde gravures laten de ramen op de begane grond als dichtgemetseld zien.

De 19de-eeuwse toestand, bekend uit een opmeting⁴ en foto's, geeft de toren weer zonder het klokkenhuis, met van boven afgeschuinde steunberen, aan de westzijde geheel ontluiserde steunberen, een ruim anderhalve meter overkragende licht geverfde klassieke kroonlijst, daarboven een in gemetselde muurtjes gevatte gietijzeren quasi gotische leuning, waarbinnen een flauw hellend leien dak; de ramen op de begane grond nog dichtgemetseld. Aldus de toestand na 1836 en vóór 1883.

Tenslotte de foto's, waarin de toestand van voor de restauratie-de Lussanet is te zien, dus de toestand voor \pm 1960, die zich van de eerder genoemde in foto's vastgelegde gedaante onderscheidt door een beter geproportioneerde kroonlijst, trapsgewijs verjongende steunbeerbeëindigingen en nogal willekeurige harnaspatronen in de open gemaakte vensters op de begane grond.

Omtrent het voltooiingsplan is maar één gegeven ter beschikking, een op het eerste gezicht fantastisch aandoende gravure uit 1619 van A. van der Willighe, voorstellend de onuitgevoerde etages en de spits in overhoekse aanblik (afb. 7). Met deze voorstelling heeft men nooit goed raad geweten, er komt geen schaal aanduiding op voor. Van de bovenste geleding, een tuil van door luchtbogen verbonden fialen, is de verticale projectie dier bogen even onbestaanbaar als de vierdimensionale illusies van de graficus Esscher. Een eerste poging deze architectuurdroom verstaanbaar te maken en te coördineren met de bestaande torenromp, is te zien in de grote gravure van 1657, kerk en toren uit het zuiden gezien, de toren staat er nog eens afzonderlijk in vermeen-

de voltooide staat op afgebeeld als een televisiemast van meer dan 200 meter. Tot nu toe is deze krankzinnige interpretatie van het voltooiingsontwerp door kunsthistorici van naam ernstig genomen. Overal vindt men als ontworpen hoogte 180 of 200 m vermeld.

Onder de indruk van de afmetingen van de toren, de kwaliteit van zijn architectonische onderdelen en geboeid door genoemde gravure van Van der Willighe, heb ik mij van 1942 af bezig gehouden met de interpretatie van het daarin weergegeven voltooiingsontwerp.

Allereerst diende de schaal, waarop het gegraveerde ontwerp is weergegeven, te worden vastgesteld. Een houvast daarvoor bood de achthoekige geleding. Een octogoon boven een vierkante onderverdieping, die overhoeks wordt weergegeven, blijft hetzelfde achtkant bij axiale projectie van die vierkante als klokkenkamer bedoelde verdieping. De hartlijnen der steunberen van die klokkenkamer moesten stroken met die van het uitgevoerde gedeelte van de toren, zodat de ontworpen steunberen concentrisch op de bestaande contreforts dienden te staan. Verrassend was te ontdekken, dat de gravure het ontwerp op de schaal 1 op 50 weergeeft.

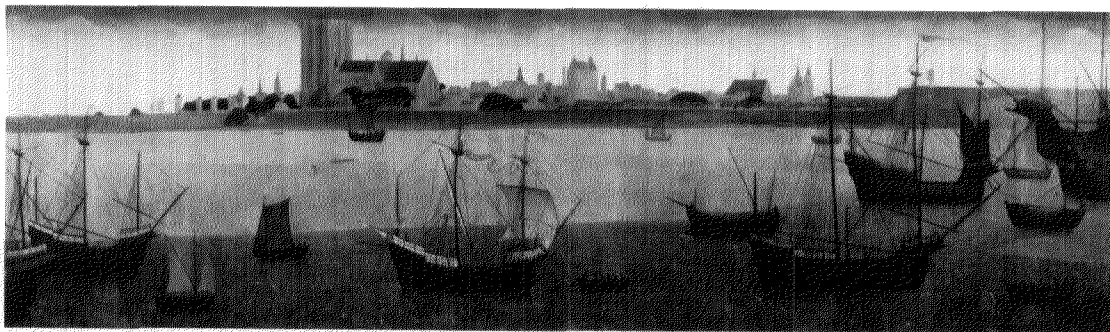
Deze ontdekking, — gevoegd bij de waarneming dat nergens een detail onbegrepen is weergegeven, — dat de merkwaardige wijze van onderdelen verduidelijken kenmerkend is voor een middeleeuwse ontwerptekening, — geeft grond aan de hypothese dat Van der Willighe het oorspronkelijke torenontwerp op ware grootte en met nauwgezetheid als gravure heeft gekopieerd.

Tot die kenmerken zijn te rekenen de als een omgeklapt kamerscherm weergegeven hoekberen van die vierkante verdieping. Van de hoektorens boven de vierkante verdieping, die het achtkant flankeren, is die boven de naar voren gerichte hoek kleiner getekend, dan de beide, welke bij de overhoekse projectie zo duidelijk in het silhouet meespreken. Deze inkorting op de tekening maakt het mogelijk het venster van het achtkant met de omgang-balustrade te beoordelen, welke onderdelen bij juiste weergave van de naar de beschouwer gerichte hoektoren, door die toren zouden zijn bedekt. Inconsequent is ook de weergave van de basementen der hoektorens en pinakels, als van boven gezien, terwijl het aanzicht op de toren in zijn geheel de illusie van een blik van beneden af geeft.

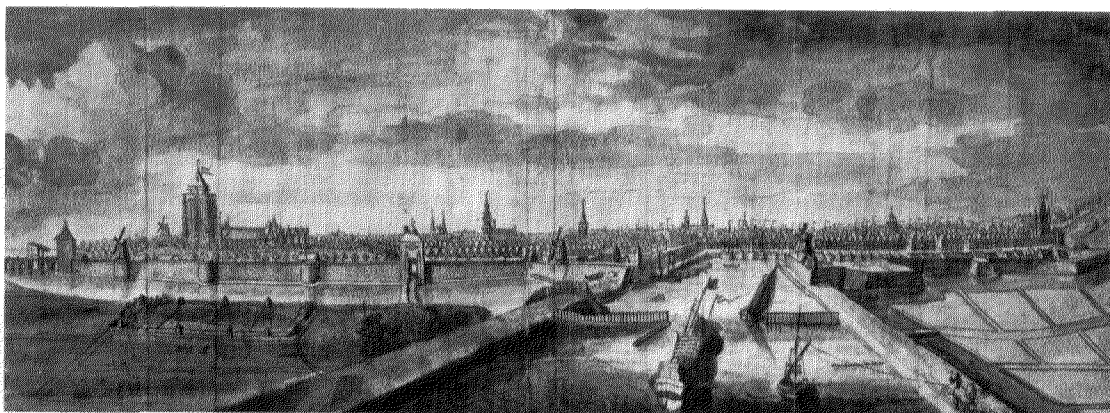
Even kenmerkend is de beperking van de tekening tot de buitenste sluis van het bouwwerk. Omtrent de wezenlijke afmetingen en de wer-

⁴ Verzameling Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

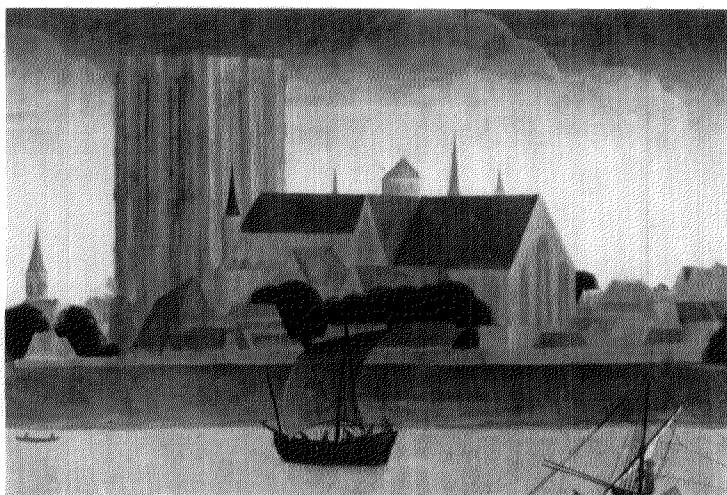
DE SINT-LIEVENS MONSTERTOREN TE ZIERIKZEE

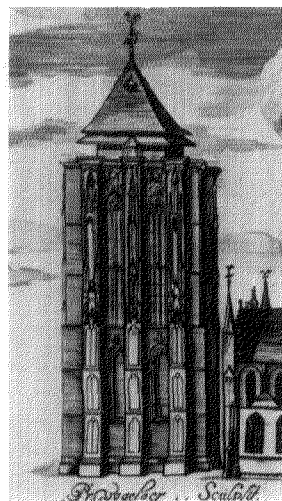
Afb. 1. Gezicht op Zierikzee, schilderij op paneel uit 1506 of kort daarvoor. (Gemeentemuseum Zierikzee).

Afb. 2. Gezicht op Zierikzee, waterverftekening, 17de eeuw. (Gemeente-archief Zierikzee).

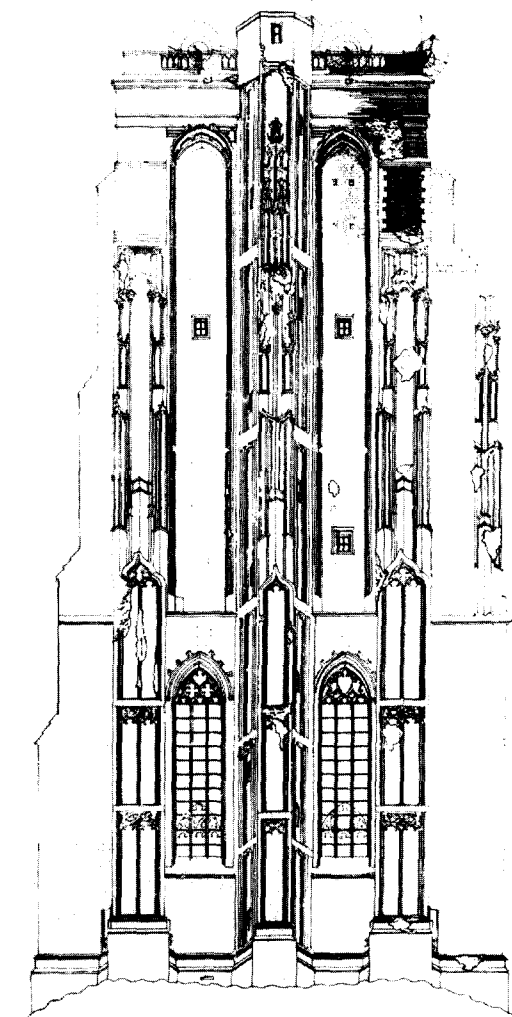
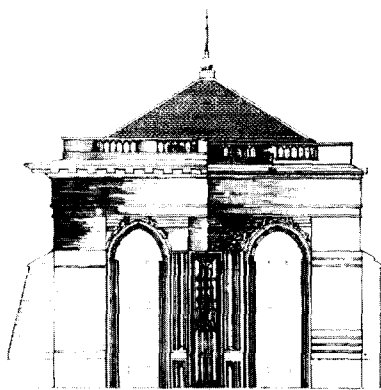
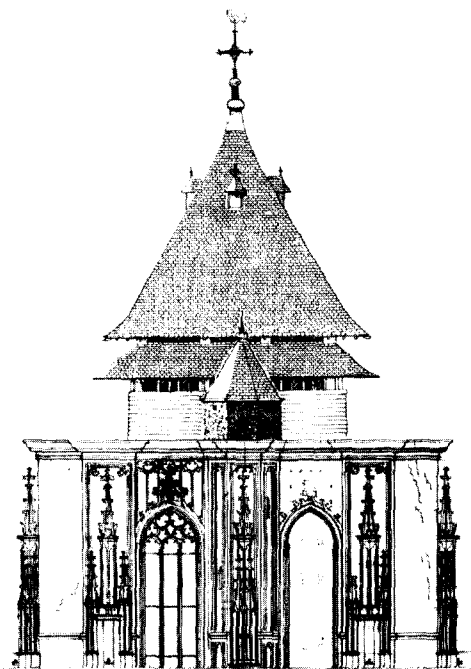

Afb. 3. Detail van afbeelding 1. Sint-Lievens Monstertoren en -kerk uit het zuid-oosten, 1506 of kort daarvoor.

Afb. 4. Toren uit het zuiden. Detail gravure P. Vogelaer in de Cronyk van Smallegange (1696).

DE SINT-LIEVENS MONSTERTOREN TE ZIERIKZEE

Afb. 5. Boven: het klokkenhuis van 1535 uit het zuiden; linker helft voor \pm 1700, rechter helft na \pm 1700.

Onder: de afdekking na afbraak van het klokkenhuis uit het noorden; links voor 1883, rechts na 1883. (Tekening Th. Haakma Wagenaar).

Afb. 6. Opstand van de toren zuidzijde met venstertraceringen van de restauratie 1883, — beschadiging 1944, toestand 1957. (Tekening Th. Haakma Wagenaar).

kelijk bedoelde en uitvoerbare vensteropeningen laat de ontwerptekening ons naar middeleeuwse traditie in het onzekere. Een interpretatie van het afgebeelde ontwerp dient te worden getoetst aan de uitvoerbaarheid, en dit is een hachelijke onderneming. Ook al zijn er vergelijkbare voorbeelden uit de Vlaams-Brabantse bouwpraktijk en dagtekenend van rond 1500 bekend. De overmoedige Keldermansen verdiepten zich niet in de duurzaamheid van hun luchtige, wankelende torenconstructies. De quasi-luchtbogen in de bovenste geleding van de O.L. Vrouwetoren te Antwerpen bleken als kralen op ankerstaven te zijn geregen ⁵.

De reconstructie

Bij de reconstructie van het door Van der Willighe bekend gebleven bekroningsontwerp, is de Romboutstoren te Mechelen, door dezelfde bouwmeesters uitgevoerd, als voorbeeld genomen, terwijl gebruik werd gemaakt van artikelen over de herstellingswerken van de O.L. Vrouwetoren te Antwerpen, waarin veel constructietekeningen, ook van onderdelen, zijn gegeven ⁶.

Als opvallend constructiesysteem zijn aan beide genoemde torens waar te nemen het dubbele gewelf in de overgang van vierkante klokkenkamer naar achtkante bovenbouw ⁷. In navolging van de St.-Romboutstoren is de St.-Lievensmonstertoren ontworpen met twee tegenover elkaar in de noord- en zuidwand opgenomen wenteltrappen. Bij de Romboutstoren eindigen deze boven de klokkenkamer. In de bekroning, waarvan alleen het vijf meter hoge basement op achtpuntig stervormig grondvlak is uitgevoerd, zijn de wenteltrappen in de zuidwestelijke en noordoostelijke sterpunten geprojecteerd. Op de ontwerptekening voor Zierikzee eindigen de trappen eveneens boven de klokkenkamer ⁸. De ontworpen bekroning laat geen ruimte voor geïncorporeerde trappen tegen de buitenzijde van het achtkant. Beide trappen of de enige trap, moet inwendig in het achtkant zijn plaats vinden. De O.L. Vrouwetoren te Antwerpen met één wenteltrap in het achtkant tegen de zuidoostelijke hoekpijler kan hier tot voorbeeld strekken. De verbinding naar de bo-

venste omgang onder de open stenen spits moet dan in Zierikzee — wederom naar het voorbeeld van de O.L. Vrouwetoren te Antwerpen, waarvan de bekroning door Rombout Keldermans is uitgevoerd — als een spiltrap in het hart van die bovenste geleding worden gedacht.

Bij de reconstructie van de mogelijk bedoelde doorsnede is gedacht aan vele onontbeerlijke gesmede ringankers, aangegeven in de doorsneden D en C in afb. 12.

Bij het uitwerken van de doorsnede blijken de dooreenstrengelende ronde bogen ter halver hoogte van het achtkant in de vensters een constructieve functie te hebben en wel het afwijken van de door ringankers gekoppelde achtkantpijlers te beletten ⁹.

Bekroningsontwerp toegeschreven aan Rombout II Keldermans

Bezien wij na de hier in beginsel aangegeven constructieve interpretatie de architectuur, dan blijkt de vormtaal van de ontworpen bekroning een andere te zijn dan die van het uitgevoerde gedeelte. Nergens meer een spitsboog. De waterlijsten om de steunberen zijn concaaf in plaats van recht zoals in de bestaande toren. De pinakels zijn van een ander type als in de uitgevoerde romp voorkomen. Consequent zijn bij elke volgende geleding de steunberen midden boven een boog van de verdieping daaronder geplaatst. Tot zelfs de open vierkante pyramidale spits staat overhoeks op de vierkante kern van de bovenste geleding.

Vergelijking met ontwerpen en uitgevoerde gebouwen van Rombout II laten weinig twijfel of ook dit bekroningsontwerp moet aan de fantasierijke tegen alle gangbare vormen rebellerende Rombout worden toegeschreven. De klaverblad-vorm van de vensteromlijstingen zien wij aan het stadhuis te Gent (1517) en aan de arcade voor het paleis van de Grote Raad te Mechelen (1529). De frontaallose pinakels komen voor aan de topgevels van de z.g. vleeshal van het stadhuis te Middelburg (1513).

middentoren op de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, waarbij in plaats van de ronde bovenlichten, hoge vensters moeten zijn bedoeld; zie ook St.-Jacques in Compiègne.

¹⁰ Het ontwerp vastgelegd in de gravure van Wenecslaus Hollar, nazaat van Rombout, gaat mogelijk terug op een ingekleurde potloodtekening (1.47 x 0.22), afgebeeld en beschreven door prof. Delacre „Un nouveau document original sur la tour St. Rombaut à Malines”, *Gand artistique*, 3 (1924).

⁵ *Koninkl. Maatsch. der Bouwk. v. A.*, 1933, nr. 1.

⁶ *Koninkl. Maatsch. der Bouwk. v. A.*, 1931 nr. 5, 1933, nr. 1, 1935 nrs. 1-3.

⁷ Een dergelijke gewelfverdubbeling wordt eveneens aangetroffen in de overgang naar het achtkant van de kathedraaltoren te Straatsburg en dagtekent daar van omstreeks 1400.

⁸ De noordelijke trapbeëindiging is op het ontwerp getooid met een ajouren spits, duidelijk zichtbaar.

⁹ Vgl. de bogen met contrabogen in de onvoltooid

Ook het bewaard gebleven ontwerp van Rombout voor de Romboutstoren vertoont dezelfde gotiek in de contramine (afb. 10) ¹⁰. Verwonderlijk is het, dat de top niet door een uivormige of ingezwenkte contour wordt bepaald, maar terugrijpt op het silhouet van de Brusselse raadhuisstoren (1448), alsof op dit punt een ouder ontwerp trouw is gebleven.

Als proef op de som heb ik op de hypothetische horizontale doorsneden zijn reconstitutie ook nog eens overhoeks in tekening gebracht (zie afb. 12 links). Een vergelijking met de gravure van Van der Willighe toont aan, dat ongeacht de vrijheden, welke de middeleeuwse ontwerper zich bij het uitbeelden van de luchtbogen in de bovenste geleiding veroorlooft, de fialen en hoektorens in de oorspronkelijke ontwerp-tekening precies op hun plaats staan. De ons bekende ontwerp-tekening moet dus op een nauwkeurig uitgewerkte plattegrond zijn geconstrueerd. Een plattegrondtekening, zoals wij die kennen van de ontworpen torens van Freiburg ¹¹, Ulm, Praag, Wenen, Straatsburg ¹², waarbij op één blad de grondplannen van alle opeenvolgende verdiepingen door elkaar zijn getekend. Wellicht moet in dit systeem een soort visuele statica worden gezien, omdat deze wijze van projectie een overzicht geeft van alle steunpunten ten opzichte van de belastende hogere bouwelementen.

De vraag dringt zich dan op: hoe zou Anthonis I, de ontwerper van de uitgevoerde torenromp, de verdere opbouw hebben bedoeld? Een opvallend verschil met de St.-Romboutstoren is, dat daar als te doen gebruikelijk, de klokkenverdieping in de romp is opgenomen. Typologisch eindigt van oudsher de toren bij de overkluizing of zoldering van de klokkenkamer. De romaanse torens worden daarboven met een tentdak afgedekt. Bij de opkomst van de gotiek wordt dit dak een spits, — scheidt daardoor onmiddellijk vormproblemen bij de overhoekse beschouwing, — krijgt daarom een achthoekig grondvlak, waarbij de overgang van vierkante romp naar de achtkantige spits tot het oprichten van overgangselementen op de hoeken noodzaakt. Toegevoegde dakkapellen, in steenarchitectuur vertaald, vergroeiën tot een achtkantige lantaarn en de steeds geraffineerder en gecompliceerder wordende bekroning wordt een hemelbestormende pronk-

manifestatie, welke tenslotte het gezicht van de toren gaat bepalen. Bij de Amsterdamse torens bij voorbeeld is de eigenlijke in metselwerk uitgevoerde torenromp gedegradeerd tot voetstuk van een trotse houten siertoren, waarvan de stamboom dus als laag tentdak begint.

Rombouts ontwerp voor de toren van Zierikzee breekt met deze traditie. Aangenomen mag worden dat Anthonis overeenkomstig de onder zijn directie uitgevoerde Mechelse toren, de bedoeling heeft gehad, de steunberen en de wendeltrappen op te trekken tot aan de bovenkant klokkenverdieping. Hierop zou kunnen wijzen de omstandigheid, dat in de bestaande toren inwendig geen binnenwaartse overkraging of overkluizing wordt aangetroffen, welke als onderbouw voor de op kleiner grondvlak ontworpen klokkenkamer uit het ontwerp van Rombout nodig zou zijn.

Het niet tot uitvoering gekomen bekroningsproject van Rombout betekende een ingreep in de bestaande plannen en druiste in tegen de traditie. Het torenarchitectuurprobleem: de overgang van romp naar bekroning, brengt hij terug naar het niveau van de vloer van de klokkenkamer. Deze wordt daardoor opgenomen in de torenbekroning. Hij bereikt dit effect door ter plaatse de omgang meer overkragend en als wezenlijke trans te ontwerpen. Het enige onderdeel, dat Rombout van zijn gewijzigd torenontwerp heeft uitgevoerd, is waarschijnlijk de sterk overkragende lijst, waarop die omsnoerende balustrade zou moeten staan, de overkragende lijst welke op de oudste weergave als gezegd niet voorkomt en op de afbeeldingen uit het midden van de 16de eeuw wel. Om zichzelf of zijn opdrachtgevers van de uitwerking op het torensilhouet een duidelijke voorstelling te geven, bracht hij — ook weer tegen elke traditie in — de ontworpen torenbeëindiging overhoeks in tekening.

Een onbekend ouder ontwerp van Anthonis Keldermans

Het oudere ontwerp van Anthonis voor de St.-Lievensmonstertoren moet in de vormtaal van diens bewaard gebleven ontwerp voor de Mechelse toren worden gedacht (afb. 9) ¹³. De sterpunten staan in Mechelen boven de steunberen van

kopie van de ontwerp-tekening voor de St.-Rombouts-toren, wordt met hardnekkigheid steeds weer aangezien als een ontwerp voor de St.-Waltruidstoren te Bergen in Henegouwen, terwijl geheel afdoend is aange-toond door G. van Caster, dat het een nauwkeurige

¹¹ Werner Noack „Die Baurisse zum Freiburger Münsterturn“ *Oberrheinische Kunst* 1927, 1/2.

¹² Hans Koepf *Die gotischen Planrisse der Wiener Sammlungen*, Wenen 1969.

¹³ Het z.g. „Bergense perkament“, een middeleeuwse

de romp. Het door Herman de Wagemakere tussen 1473 en 1503 uitgevoerde achtkant van de O.L. Vrouwetoren te Antwerpen (afb. 13), is overhoeks op de romp geplaatst, zodat ook daar de hoekpijlers van het octogoon boven de steunberen van de klokkenverdieping staan, mogelijk naar voorbeeld van de in 1448 door Jan van Ruysbroeck begonnen raadhustoren te Brussel. Aangenomen kan worden, dat dit beginsel ook bij het onbekende ontwerp van Anthonis voor Zierikzee uitgangspunt is geweest. De silhouetovergang naar de achthoekige lantaarn wordt dan gevonden in de traditionele hoektorens maar dan in de stijl van Anthonis, met pinakels als door hem ontworpen te Mechelen en te Middelburg aan de oostelijke stadhuisgevel (1512). Het is waarschijnlijk dat Anthonis consequent spitsbogen boven de raamopeningen heeft bedoeld tot in de bovenste etages.

Torenfundament 1454, door Andries; torenromp, kort na 1480, door Anthonis; ontwerp torenbekroning van Rombout II, ± 1530

En tenslotte: hoe zou het ontwerp van Andries Keldermans, die het fundament legde in 1454, geweest kunnen zijn. Hiervoor kan men de onderbouw van de O.L. Vrouwetoren te Antwerpen (Pieter Appelmans 1422) een bron van inspiratie zijn geweest. De vormenvoorkeur van Andries is bekend uit de onderste geleiding van de St.-Romboutstoren (1452) en uit de oostelijke gevelwand van het stadhuis te Middelburg (1455). Van Andries Keldermans' ontwerp staat alleen het grondvlak vast.

De toren van Zierikzee is in Mechelen ontworpen en de steen is daar in de ateliers van de Keldermansen bewerkt en per schip vervoerd naar de bouwplaats. Een bewijs hiervoor is, dat de traptreden van de torens te Mechelen en te Zierikzee exact dezelfde afmetingen hebben en dat dezelfde quitantiemerken, die in Mechelen ter hoogte van de klokkenkamer op de treden worden aangetroffen, in Zierikzee over de wenteltrappen verspreid voorkomen, in beide torens op dezelfde plaats op de spil ingehakt. Breedte en bedoelde hoogte bedragen aan de St.-Romboutstoren 28 m en ± 170 m volgens Anthonis' ontwerp, ± 155 m bij Rombouts ontwerp. Voor de

toren van Zierikzee is de breedte 24.50 m en de geprojecteerde hoogte 130 m.

Resumerend kan worden aangenomen, dat Andries Keldermans in 1454 het ontwerp voor de St.-Lievensmonstertoren heeft gemaakt en de fundering ervoor heeft gelegd. Verschillende rampspoeden, waaronder de stadsbrand van het jaar 1466, gaven voorrang aan herstel van het kerkgebouw en aan andere werken in de stad, zodat Andries, die in 1481 overleed, zijn toren niet boven de grond heeft zien uitkomen.

Uit de door Leurs gegeven levensbeschrijvingen van de familie Keldermans¹⁴ weten wij, dat Andries' zoon Anthonis in 1479 het ontwerp vervaardigt voor de Grote Kerk te Veere, terwijl hij in 1481 bij de verbouwingsplannen voor het Middelburgse stadhuis wordt gesignaleerd¹⁵. Hij is als stadsbouwmeester en op andere werken de opvolger van zijn vader en kort na 1480 zal hij in snel tempo de Lievensmonster tot vijftig meter hoogte hebben opgetrokken, waarna een nieuwe onderbreking van de bouw intrad. Anthonis overlijdt in 1512. Diens zoon Rombout II volgt hem in al zijn functies op en het is weer aannemelijk dat Rombout de inmiddels „ouderwetse" torenontwerpen van zijn vader voor Mechelen en Zierikzee heeft vervangen door nieuwe versies en deze beide herziene torenprojecten zijn door gravures bekend gebleven. Aan de uitvoering ervan voor wat Zierikzee betreft, is het — behalve de overkragende lijst — niet meer gekomen. Naar de vorm te oordelen is het ontwerp voor de Lievensmonstertoren op omstreeks 1530 te stellen en dan zou het de zwanenzang van Rombout kunnen zijn, want hij overleed te Antwerpen in 1531.

Vergelijkbare torens uit dezelfde tijd met steunberen in het hart van het gevelvlak zijn, behalve de besprokene, de toren van de St. Jacobskerk te Antwerpen, waarvan de bouw is blijven steken bij het begin van de klokkenkamer (afb. 14), de St. Waltrudis in Bergen (Mons), bouw gestaakt ter hoogte van de kapvoet van de kerk (afb. 15), en de St. Pierre te Douai, waarvan de bouw enige meters boven de grond werd onderbroken om pas in de 18de eeuw in eigentijdse stijl te worden voortgezet tot en met de klokkenkamer (afb. 16).

weergave is van het ontwerp voor Mechelen, dat ter kennisneming voor de plannen in Bergen werd vervaardigd. „Le vrai plan de la Tour de St. Rombaut à Malines", *Bulletin du cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines*, 8 (1898).

¹⁴ Winkler Prins *Encyclopaedie*, 10 (1936). Zie voor

een uitvoerig overzicht van het oeuvre van de leden uit het geslacht Keldermans ook: H. de Lussanet de la Sablonière in *Bouw* 15 (1960), 1416-1420.

¹⁵ W. S. Unger, *De Monumenten van Middelburg*, Maastricht 1943.

Betekenis van Rombouts ontwerp

De in afb. 12 gegeven plattegronden en doorsneden zijn dus slechts hypothetisch, al is gepoogd de techniek van de torenbouwers Keldermans te volgen. Het systeem van de hoge gotiek, de skeletbouw van natuursteen waardoorheen, met alle rampzalige gevolgen van dien, ijzeren ring- en diagonaalverankeringen zijn geregen, is hier tot een hachelijk uiterste opgevoerd. Als knapste constructeur van zijn geslacht geldt meester Rombout niet. De hem door de geschiedenis toebedeelde rol is niet die van torenbouwer, maar van torenvoltooier. Het kost hoofdbrekens de vormen van de sierbogen, zoals zij in het laatste Mechelse ontwerp en voor Zierikzee zijn aangegeven, uitvoerbaar te interpreteren. Of Rombout er zich zelf kopzorgen over gemaakt heeft, blijft een onbeantwoorde vraag na de waarnemingen aan de luchtbogen van de O.L. Vrouwetoren te Antwerpen. Rombouts ontwerp ontstond in een tijd, dat het wankel geworden zelfvertrouwen van de middeleeuwse bouwmeester compensatie vond in een uitgestalde overmoed. Het plan om de uitgestrekte kathedraal van Antwerpen nog eens driemaal zo groot te maken, stamt uit deze tijd en deze geestesgesteldheid, en het etaleert eenzelfde megalomanie.

Toch is het Zierikzeese avontuur nog geniaal en oorspronkelijk. Het vertoont geen enkel hooggotische sjabloon meer. Geen enkele spitsboog, maar ook geen laatgotische ellipsboog of ezelsrug. De fialen zijn na twee en halve eeuw traditie toch nog weer eens origineel gebundeld. In de lijsten sluimert een verlangen naar de renaissance-profileringen. Geen waterspuwers maar horizontale sleuven onder de leuninggen voeren het hemelwater af.

Het beginsel van het differentiëren van licht en schaduw, waarnaar sinds de eerste 13de-eeuwse torenspitsen is gestreefd, door het markeren van lijnen en open werken of beleggen van vlakken,

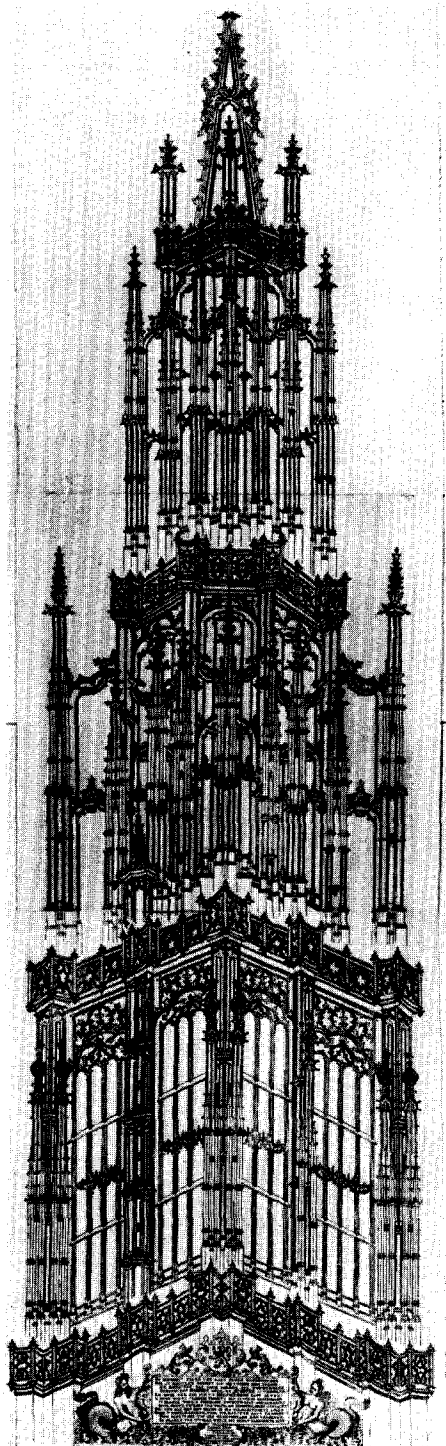
is na drie eeuwen van ervaring tot een versieringswoede uitgedijd. De geïdealiseerde „mini-architectuur” van beeldhouwers, schrijnwerkers, geelgieters en schilders, moedigen deze torenvoltooier aan tot een steeds stouter spel, een volledig abstraheren van de materie. Het gehele bouwkundige samenstel wil zich aan het oog onttrekken door een maskerade van fialenbundels en stenen slingers. Een sluier van staven en vlechtingen zeef de tegenstelling tussen blinde nissen en werkelijke openingen. De vinding is bekend uit Erwins westgevel van de Dom te Straatsburg, maar manifesteert zich hier in een 16de-eeuwse bewerking.

En zo moet dit eindontwerp van meester Rombout worden gezien als een samenvatting van alle verworvenheden op het gebied van gotische architectuur-raffinementen. Een apotheose evenwel, waaruit nog eenmaal spreekt het middeleeuwse Daedalus-ideaal, nu niet meer beperkt tot een onoverzichtelijk grondplan, maar uitjuichend in een hemelbestorming en daarbij uitdrukking gevend aan een heimelijke wens deze nimmer in de vergankelijke stof te behoeven verwerklijken.

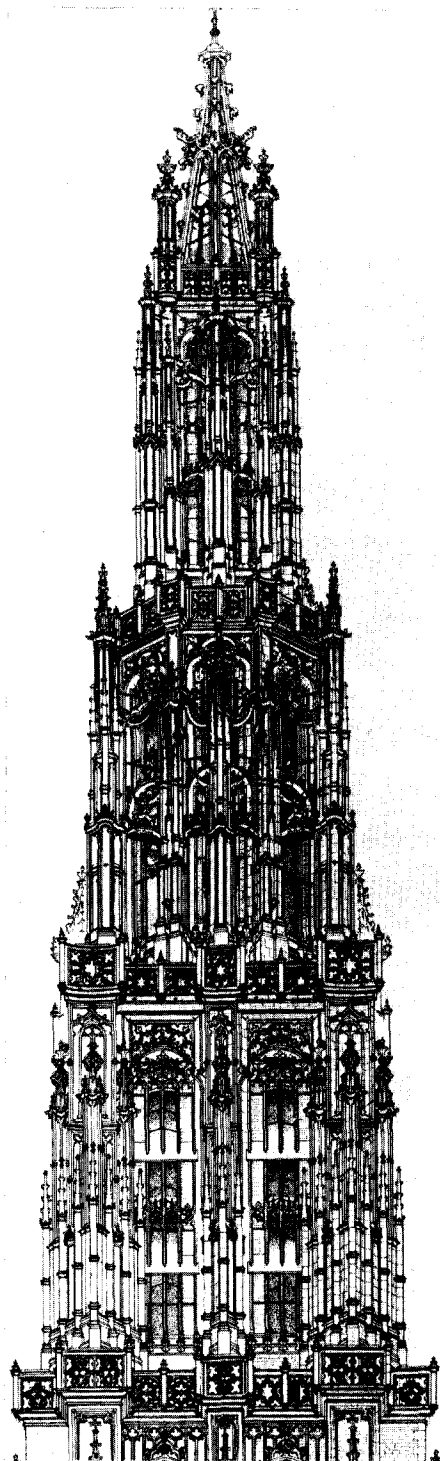
Naschrift

Van het zich in het stadhuis te Zierikzee bevindende schilderij „het darinkdelven” werd voor mij in 1943 een detailfoto (24 x 18) vervaardigd van de daarop voorkomende toren en kerk (afb. 1 van het volgende artikel). De toren was daar afgebeeld met het klokkenhuis, als weergegeven in de afbeeldingen 2, 4 en 5, doch zonder de dakkapellen. Blijkens genoemde foto begon de verf van het schilderij te verschilferen ter hoogte van de afgebeelde kroonlijst.

Het stuk is sindsdien gerestaureerd door de restaurateur N. van Bohemen. Na de restauratie van het schilderij komt de toren er op voor met een vierzijdig tentdak zonder de galmgaten en met de kapvoet op de kroonlijst.

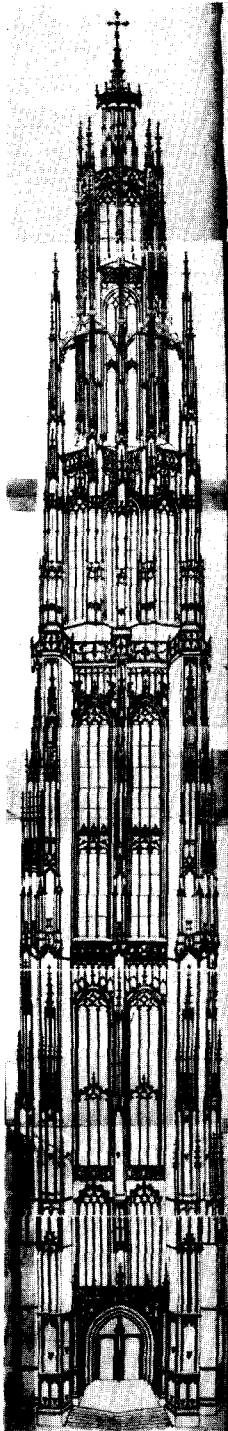

Afb. 7. Ontwerp van Rombout II Keldermans voor de voltooiing van de Sint-Lievens Monstertoren. Gravure van A. van der Willighe 1619.

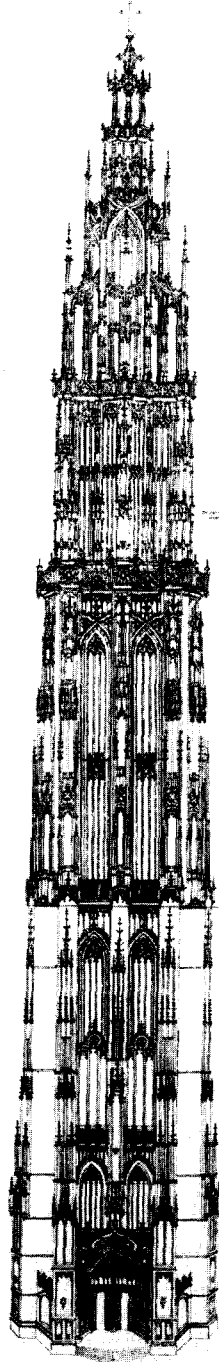
Afb. 8. Axiale interpretatie van de hiernaast afgebeelde gravure. (Tekening Th. Haakma Wagenaar)

DE SINT-LIEVENS MONSTERTOREN TE ZIERIKZEE

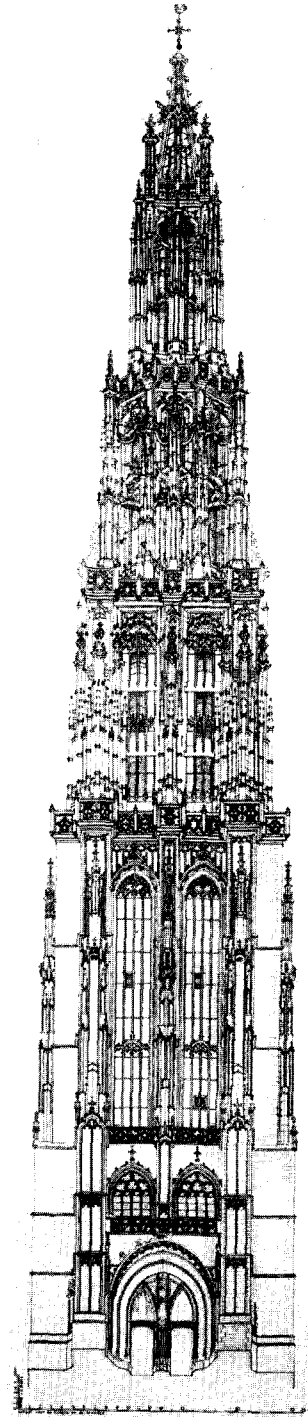

Afb. 9. Ontwerp St.-Romboutstoren Mechelen van Anthonis I Keldermans. Kopie uit 1550. (Kon. Bibl. Brussel)

IN HIERRE LIJGHTVINDINGEN S' ROMBOLD NIEKE
 Keldermans bouwde in 1527 — Tandem Alquandis spiculus —
 te van S' Rombout tot MECHELEN. So' denijch
 of van 1527 tot 1530 door de hantwerkers die hi' ontwerpt heeft in 1527.

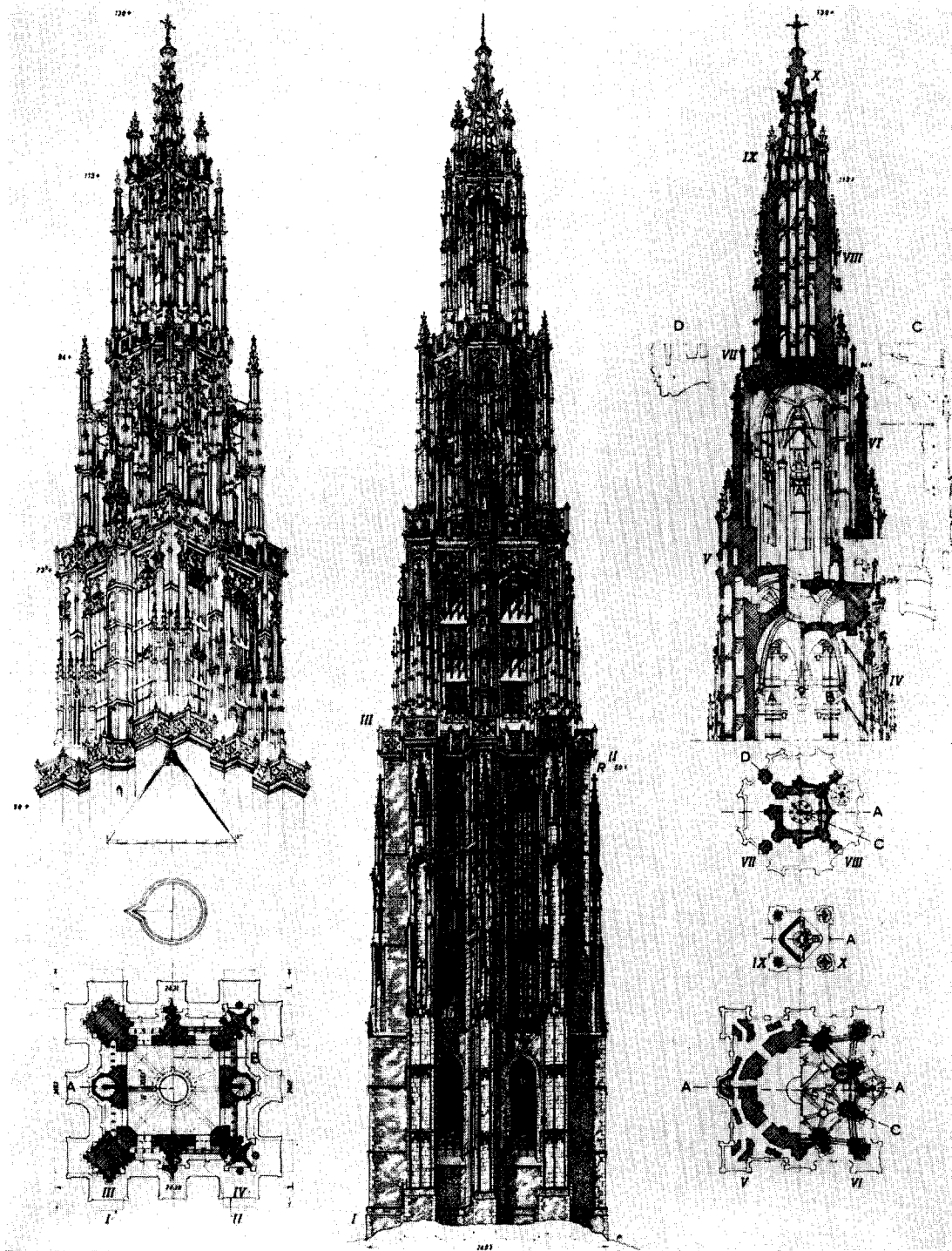

Afb. 10. Ontwerp St.-Romboutstoren Mechelen van Rombout II Keldermans. Gravure Wenceslaus Hollar 1649.

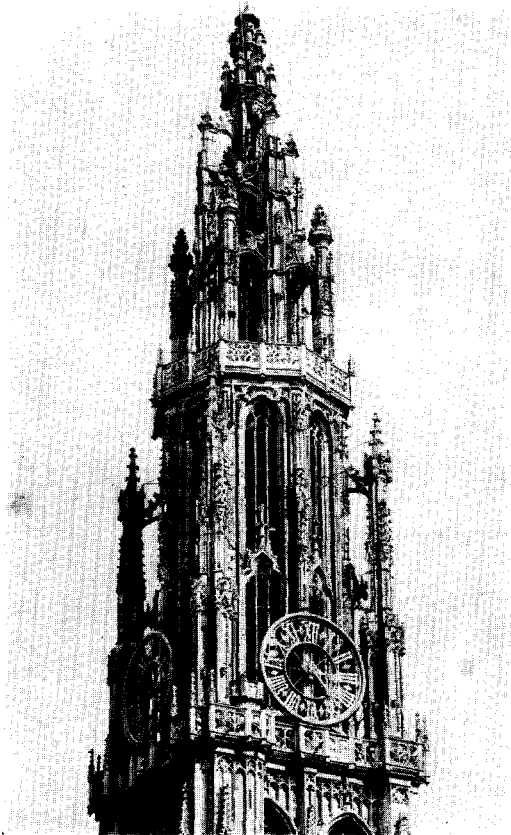

Afb. 11. De St.-Lievens Monstertoren, zoals hij er uit zou hebben gezien, wanneer het bekroningsontwerp van Rombout II Keldermans zou zijn uitgevoerd. (Th. Haakma Wagenaar).

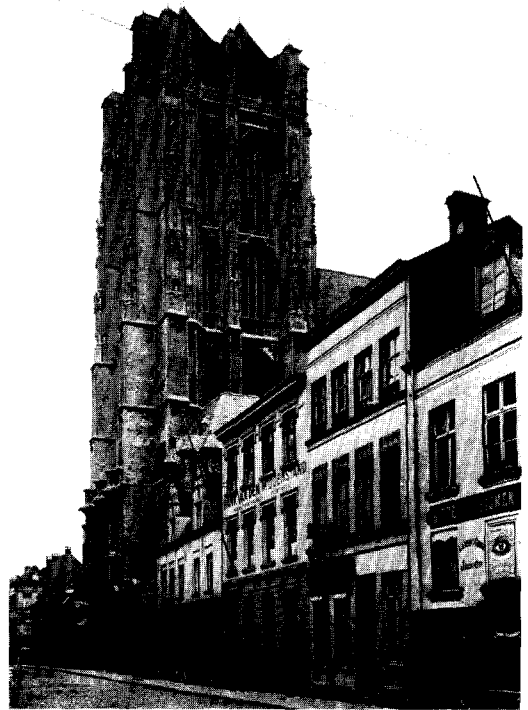
DE SINT-LIEVENS MONSTERTOREN TE ZIERIKZEE

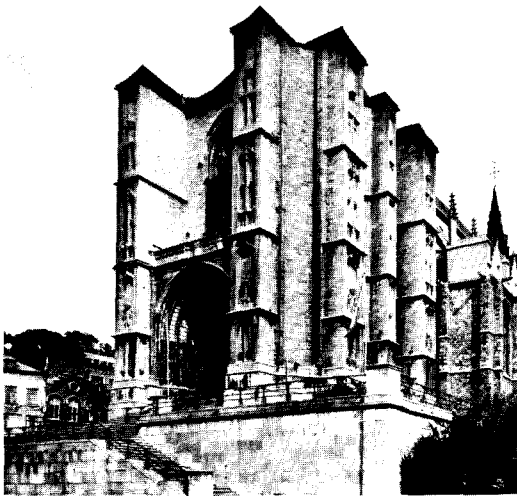
Afb. 12. De bekroning van Sint-Lievens Monstertoren volgens het niet uitgevoerde ontwerp van Rombout II Keldermans getekend op de door Anthonis Keldermans gebouwde romp. Midden — noordzijde. Rechts boven — verticale doorsnede. Links boven — overhoekse aanblik (vgl. afb. 7). Onder — horizontale doorsneden. (Th. Haakma Wagenaar).

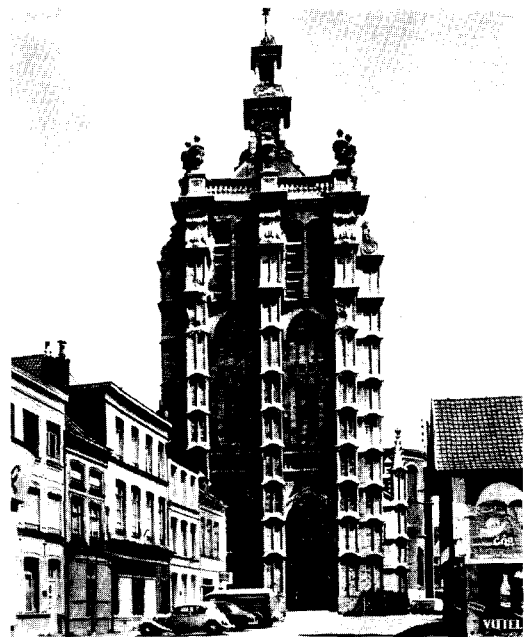
Afb. 13. Bekroning O.L. Vrouwetoren te Antwerpen. Achtkant van Herman de Wagemakere, bekroning van Rombout II Keldermans.

Afb. 14. Onvoltooide toren van de Sint-Jacobskerk te Antwerpen. (Foto A.C.L.).

Afb. 15. Onvoltooide toren van de Sint-Waltrudiskerk te Bergen (Mons).

Afb. 16. Toren van Saint-Pierre te Douai.

SUMMARY

THE DESIGN FOR THE COMPLETION OF THE ST. LIEVENS MONSTER TOWER
IN ZIERIKZEE

Although the foundations were laid in 1454 by Andries Keldermans, the existing tower must be considered on the basis of its style to have been raised after 1480 and without interruption to a height of 50 metres by Andries's son Anthonis I. Rombout II Keldermans succeeded his father after the latter's death in 1512, but only prepared a new design for the missing part, i.e. the bell storey and the spire, which is known from an engraving by A. van der Willighe dating from 1619, giving an exact copy of Rombout's design made around 1530.

If this spire is projected on the existing tower, the intended height proves to amount to 130 metres and not 200 metres, as has often been assumed.

In working out the reconstruction of this design, use was made of the executed constructions of the comparable cathedral towers in Antwerp and Mechelen.

The design breaks with the tradition in which the spire begins above the bell storey. By means of the projecting balustrade at the base of the reduced bell storey, Rombout's design incorporated the latter in the spire. To clarify the design of this unusual and daring modification, he drew his steeple on the diagonal. The style clearly indicates that the design was not made by the same man as that for the rump. The pointed arch does not occur in the design nor the elliptical or the accolade arch. The shape of the cordons and pinnacles seem to presage the Renaissance.

Rombout died in 1531, and it is possible that this was his last design, of which probably only a now no longer existing cordon was executed. The interior gives no indications of a supporting structure for the projected spire.

BRONNEN VOOR DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE VOORMALIGE SINT-LIEVENS MONSTERKERK TE ZIERIKZEE

DOOR

A. H. H. BONEKAMP *

„t'Hans onder de publijke gebouwen, daer de Stad van Ziericzee met goede reden op roemen mach, is te stellen de Hoofkerke, genaemt *S. Lievens Monster*. Hare groote, en schoonheit gelooft men eertijds noch veel aensienlijker geweest te hebben, eer sy in den jare 1466. door het Hemelsch vier of den blixem, dapper wierd mishandelt. Niet te min het gebouw, dat tegenwoordig noch staet, is gansch deftig, geheel opgemaakt uit arduin, zijnde weinige Kerken in Nederland by dese te vergelijkken”, aldus Smallegange in 1696 (blz. 510).

In de nacht van de 6de op de 7de oktober 1832 werd deze „Hoofkerke” door een hevige brand grotendeels verwoest. De oorzaak hiervan was te wijten aan de slordigheid van loodgieters, die tussen het zuidelijkste en middelste dak een vuurpot hadden laten staan (De Vos 1932). Bij deze brand ging al het houtwerk verloren maar de muren en kolommen bleven overeind staan, zoals duidelijk te zien is op enige prenten, in het bijzonder op een afbeelding (volgende artikel, afb. 2), naar een tekening, die „des morgens na den brand op de plaats zelve” was gemaakt (Unger, nr. 1968). Tenslotte werd het archief een prooi der vlammen; dit was ondergebracht in een niet overwelfd vertrek boven de consistoriekamer, die zich in de kerk naast een der twee koortorens bevond.

Hoewel men de zwaar beschadigde kerk had kunnen herstellen, heeft men van een restauratie vrijwel onmiddellijk afgezien zoals blijkt uit een schrijven d.d. 22 oktober 1832 van de predikanten. Wel is nog enige jaren gedacht aan het behoud van bepaalde muurgedeelten (briefwisseling tussen kerkbestuur en architect Huijsers in het archief van de kerkvoogdij). Tenslotte werd echter op advies van o.a. jhr. W. D. de Jonge, districts-commissaris te Zierikzee, en P. Huijsers, architect uit Breda, definitief besloten tot afbraak van de ruïne en tot bouw van een kleinere kerk.

Bij de sloping werden de muren met „kruyt” vernietigd en bijna alle zerken — waaronder de monumentale tombe van Conyers — aan stukken geslagen. De brokstukken werden gebruikt voor het ophogen van dijken en het aanleggen van wegen (De Vos 1932). Twee 16de-eeuwse priesterzerken en enige andere werden overgebracht naar de Nieuwe Kerk, waar zij onder een houten vloer liggen verborgen (De Vos 1911, 44). Verder bevindt zich in de Schutterszaal op het stadhuis een wapenbord, afkomstig uit de afgebrande kerk, terwijl het gemeente-archief een rouwbord herbergt van Laurens Jacobsz de Witte, heer van Elkerzee, gestorven 14.3.1636. Een stenen bakje (20 cm lang, 8 cm breed en 10 cm hoog), bewaard in het gemeentemuseum, schijnt blijkens de inscriptie behoord te hebben bij het graf van de dichter Adrianus Hofferus († 1644).

Ofschoon er geen geschreven bronnen (meer) zijn, die vermelden, dat de bevolking de afbraak betreurde, zijn er toch aanwijzingen, dat men althans de herinnering wilde vastleggen. Dit geschiedde in een geïllustreerde publikatie „uitgegeven ten voordeele van het fonds ter opbouw eener nieuwe kerk”. De promotor hiervan was de Alkmaarse uitgever J. A. M. W. Le Sage ten Broek. Deze gaf nog in het jaar van de brand aan J. Berman opdracht tot het samenstellen van een „Geschiedkundige Beschrijving”, en tot het maken van litho's naar de tekeningen van J. Korsten van de kerk voor en na de brand. Nadat het boekje en de gewenste illustraties in 1834 waren verschenen, heeft de commissaris van politie W. Borrendamme tussen 1848 en 1850 nog een model van het verdwenen gebouw vervaardigd (museum Zierikzee).

Na 1850 verflauwt de belangstelling tijdelijk, wellicht omdat de nieuwe neoclassicistische tempel de herinnering aan de oude kerk had verdrongen. Pas tegen het eind van de eeuw zijn er weer enige schrijvers, die aandacht aan het voormalige gotische gebouw besteden. In 1893 behandelt De Stuers als eerste enige architectonische bijzonderheden: „Bij den bouw dezer tweede

* Uit de aantekeningen bewerkt door R. C. Hekker en aangevuld door J. F. van Agt.

kerk [van omstreeks 1378, de eerste was zijns inziens van 1151] werden, naar de plannen te oordeelen, de beide torens en het schip der oorspronkelijke romaansche basilica ombouwd. Deze tweede kerk bestond uit 3 schepen met kapellenkrans, bestaande uit 10 travées, uit een transept en uit een op denzelfden voet aangelegd choor met ambulatorium en kapellen, afgesloten door drie zeshoekige kapellen, evenals bij den Dom te Schwerin". Onmiddellijk na de publikatie van De Stuers schreef P. D. de Vos, later (1920-'30) archivaris van Zierikzee, in 1894 de eerste van zijn reeks bijdragen over de geschiedenis van de voormalige kerk, waarbij de architectuur evenwel grotendeels buiten beschouwing bleef en de bronnen zelden werden vermeld.

In de vakliteratuur, dus min of meer ambts-halve, wordt ook wel een korte samenvatting van de kerk gegeven. Zo rekent Vermeulen in zijn Handboek (I 432) de kerk „in de 15de eeuw gebouwd ter plaatse van een oudere kerk, die in 1378 tot kapittelkerk werd verheven" tot de aanzienlijkste en rijkst behandelde kerken van de Westnederlandse gotiek. Hij wijst vervolgens op interieurtekeningetjes in een schetsboekje van de Middelburgse architect en schilder Daniël de Blicke († 1673), thans in de verzameling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maar slechts een daarvan (afb. 2) blijkt de Sint-Lievens Monsterkerk voor te stellen, en wel het noordelijke gedeelte van de gewelfde kooromgang. En ten onrechte trekt Vermeulen daaruit de conclusie, dat de kerk volledig overwelfd zou zijn geweest. Verder geeft hij, misleid door het latere onderschrift bij een andere tekening, een interieurbeschrijving die niet klopt met de werkelijkheid. Een verantwoordere omschrijving geeft Ter Kuile (blz. 249): „Het schip, aanvankelijk basilikaal, maar van uitermate soberen opzet zonder steenen gewelven, werd later uitgebreid door vervanging van de oorspronkelijke zijbeuken door nieuwe, die even breed en hoog waren als de middenbeuk. Mogelijk tezelfder tijd maar waarschijnlijk nog later werden lage buitenste zijbeuken toegevoegd, boven welker daken de hoge zijbeuken basilikaal met vensters bleven oprijzen. In de hoeken van dwarspand en koor waren laatromaansche torentjes als overblijfselen van een veel oudere kerk blijven staan. Het koor zelf, dat van straalkapellen was voorzien, had een lantaarn met een reeks van topgeveltjes en steekkapjes, waardoor het mogelijk was de vensters een betrekkelijk groote hoogte te geven op de wijze van de Oude Kerk te Amsterdam".

Na deze publikaties zijn geen bijdragen meer verschenen, die een nieuw licht hebben geworpen op de bouwgeschiedenis. Dit betekent niet, dat nu alles omtrent het verdwenen gebouw zou zijn gezegd, maar houdt kennelijk verband met het gebrek aan gegevens buiten de gepubliceerde afbeeldingen en beschrijvingen en met het vermoeden dat archiefonderzoek niets nieuws zou opleveren. Het is immers bekend, dat het kerkerchief bij de brand van oktober 1832 verloren ging en dat door verkoop in 1811, van een gedeelte van de stadspapieren door de maire De Kater alle stukken van voor 1653 in het gemeente-archief ontbreken (Postma, 69). Niettemin heeft hernieuwd onderzoek in het gemeente-archief — waarbij archivaris W. H. Keikes zeer veel hulp heeft geboden — belangrijke gegevens opgeleverd o.a. in de vorm van tot dusverre nog ongepubliceerde plattegronden. Bij het onderzoek is voorts gebruik gemaakt van het archief van de hervormde kerkvoogdij te Zierikzee.

Vooruitlopend op een uitvoerige beschrijving van de verdwenen kerk worden hieronder slechts de bronnen voor de bouwgeschiedenis behandeld, waarbij de oudste gedrukte gegevens de plaats moeten innemen van onvindbare archivalia. Bronnen omtrent de inrichting blijven in dit overzicht buiten beschouwing, tenzij ze nog licht kunnen werpen op de bouwgeschiedenis.

Historische gegevens

De vroegste vermelding van de St.-Lievens Monsterkerk zou te vinden zijn in een oorkonde uit 1006, waarin bisschop Ansfried van Utrecht het door hem op de Holorst gestichte klooster (later St.-Paulusabdij) begiftigt met kerken in het kustgebied, waaronder een „Li(.)emunster". Met deze kerk kan die van Zierikzee zijn bedoeld, want elders in het kustgebied zijn geen kerken van die naam bekend. De oorkonde is echter een falsum en wordt nu gedateerd tussen 1050 en 1270 (Koch I, 129-131).

1151: „een kapel gestigt en aan St. Lieven toegewyd (...) ter plaats, daar naderhand deeze kerk gebouwd werdt" (Abrahamsen, 99).

1236: Vermelding van „sacerdotes de Zirkese" (Van den Bergh, 197, nr. 360).

1322: Graaf Willem III vergroot het aantal priesters in de hoofdkerk van Zierikzee van vier tot acht (Van Mieris II, 272).

1325 (27 nov.): Graaf Willem III sticht „eene Kapellerie in St. Lievijs Kerk te Zierikzee, voor de zielen zyner voorgouders, en voor zyne ziele, en voor de zielen van die in de stryden te ter Vere, te Arnemuiden, in Duveland, en voor Zierikzee verslagen bleeven", in verband hiermee plaatsing van een altaar „in de midde-waerde van der Kercken voir den chore" (Van Mieris II, 367).

1339: Ridder Willem van Weldamme en echtgenote stichten een eeuwige vicarie aan het altaar van het H. Kruis (Van Heussen II, 16 e.v.).

1344: Vermelding van de stichting door Willem III van een altaar „an die suutside van de core” en van een „Laureysauter an die nortside van den core” (aant. in gemeente-archief van Van Beveren uit rek. V 310).

1378: Hertog Albrecht van Beieren sticht een college van kanunniken (Van Mieris III, 343).

1398: Stichting van een kanunniks prebende ter ere van de H. Maagd en van alle heiligen door ridder Levyn Kats (Van Heussen II, 23 e.v.).

Begin 15de eeuw: Stichting van een kanunniks prebende door Heilwig van Kats, weduwe van de heer van Abeele, kanunnik (Van Heussen II, 10).

1414: Stadsbrand (Smallegange, 495), waarbij de kerk vermoedelijk geen of slechts geringe schade heeft geleden.

1422: Jan van Beieren geeft toestemming tot het bouwen van een ruimer kapittelhuis en een librije ten zuiden van het koor (De Vos 1921).

1423 (14 juli): Stichtingsoorkonde St.-Nicolaasaltaar in de kapel van het Kramersgilde bij de noordelijke zijbeuk (gemeente-archief).

1438: Philips van Bourgondië sticht een „Misse vanden Heyligen Geest”, te celebreren op 15 april zolang hij zal leven en een „Misse van Requiem alle jaere upten zelve dagh dat wy aflivigh werden” (Van Heussen II, 11-15).

1454: „Den Thoren vande voorn Monsterkercke (...) geboudt Inden Jaere 1454. Waervan een Hooch duytscher genaempt Keldermans, Fabrijkmeester is geweest” (renvooi gravure 1657).

1458: Stadsbrand (Smallegange, 495), waarbij de St.-Lievenskerk hoogstwaarschijnlijk onbeschadigd is gebleven.

1466: „groote brant binnen der stadt van Zierinckzee / dat bykans het derde part der Stede afbrande / ende doen brande de Monster Kercke van Zierinckzee mede af” (Reygersbergen II, 238).

1479: „In dit jaer es gefondeert den ommeganck vande Monster kercke ende wiert volmaect tot de glaesse vensters toe” (Poorterboek, gemeente-archief). „Daer wordt geseget, en by verscheidenen gelooft, dat in ouden tijden sekeren Lombaert in dier tijt binnen Ziericzee, alle de Capellen rondsom het Choor van de groote Kerke tot Ziericzee alleen tot sijnen koste soude hebben gebouwt, om dat hy in de Kerke aldaer soude moge begraven werden, en niet op ongewijde aerde” (Smallegange, 510).

1506: klokkenhuis aan de kerk vermeld (aant. Van Beveren uit onbekende bron, in gemeente-archief).

Na ± 1510/1520: Nieuw koor (aant. van Beveren in gemeente-archief).

1523: Adriaen Cornelis van Haamstede schenkt een gebrandschilderd raam (aant. Van Beveren); hetzelfde doet in 1523 Lieven Anthonis Bloxen van Burgh (Fokker 19, Vroom 172).

1549: Orgel van Henric Niehoff aan de zuidzijde in

de kerk geplaatst (med. dr. M. A. Vente n.a.v. Boxhorn I, 346 en *Tegenwoordige Staat*, 343).

1566: Bij de beeldenstorm schijnt de St.-Lievens Monsterkerk gespaard te zijn gebleven (*Tegenwoordige Staat* I, 302). Een drieluik met de voorstelling van het Laatste Oordeel is toen veiligheidshalve overgebracht naar het stadhuis, waarna het in 1809 een plaats kreeg in de R.K. kerk en een halve eeuw later werd verkocht (thans in het Kon. Museum van Schone Kunsten in Brussel). De zijluiken (afb. Postma 33) dragen de afbeeldingen van Philips de Schone en Johanna van Aragon op de voorzijden en van St. Maarten en St. Lieven op de achterzijden.

1569: Cisterne tegen de zuidzijde gebouwd (Smallegange 510, *Teg. Staat* 344).

1572: Ds. Jacob Jorisse verzoekt alle nog aanwezige altaren af te breken (De Kanter 130).

1576: Na de Spaanse belegering komt de kerk voor goed in handen der hervormden („tweehonderdjarig jubelfeest” in nov. 1776).

1655 (18 nov.): Aandrang bij burgemeesters tot verwijdering van herinneringen aan de Roomse tijd, „zoo wel in glazen als aan het gehemelte dier Kerk, bij naam het beeld der H. Drievuldigheid in een glas in het koor” (notulen herv. gemeente).

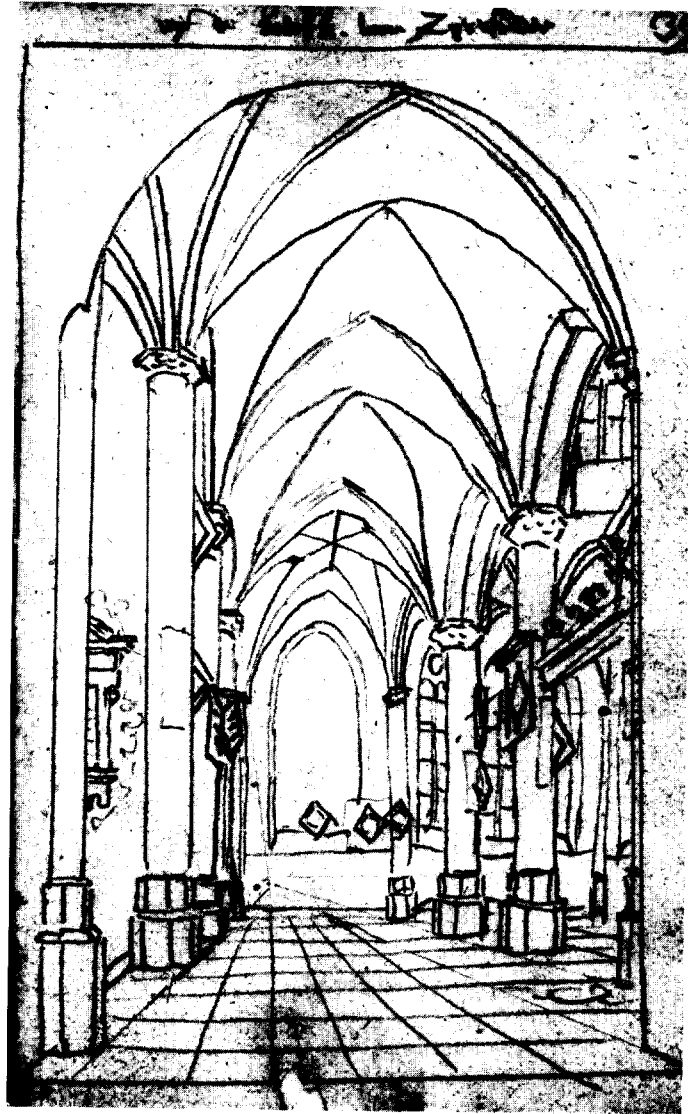
1663 (18 okt.): Verzoek aan kerkmeesters bij het witten van het interieur tevens de „geschilderde beelden uit te wisschen” (notulen herv. gemeente).

1665 (2 sept.): hernieuwd verzoek tot verwijdering van „alle Paapsche superstitieuse overblijfselen” (notulen herv. gemeente).

Beschrijvingen van het kerkgebouw

De vroegste publikatie met bouwkundige details dagtekent pas van 1751 (*Tegenwoordige Staat* 338). De hierin vervatte bijzonderheden, die niet kunnen worden afgeleid uit de nog te behandelen ikonografische bronnen, zijn de volgende. Totale lengte van schip met koor: 360 (Amsterdamse) voet (± 102 m), breedte tussen de buitenmuren: 130 v (± 37 m), breedte over het transept: 141 v (± 40 m), (nok)hoogte van schip en koor: $102\frac{1}{2}$ v (ruim 29 m), omtrek ronde kolommen: 13 v (3.68 m) en de omtrek van de achthoekige basementen ervan: 16 v (4.52 m). Voorts wordt nog vermeld: „Tegens het Beschietsel der Zuidelykste Boog van de Agterkerk ziet men nog eenige geschilderde Beelden van de Roomschen tyd”.

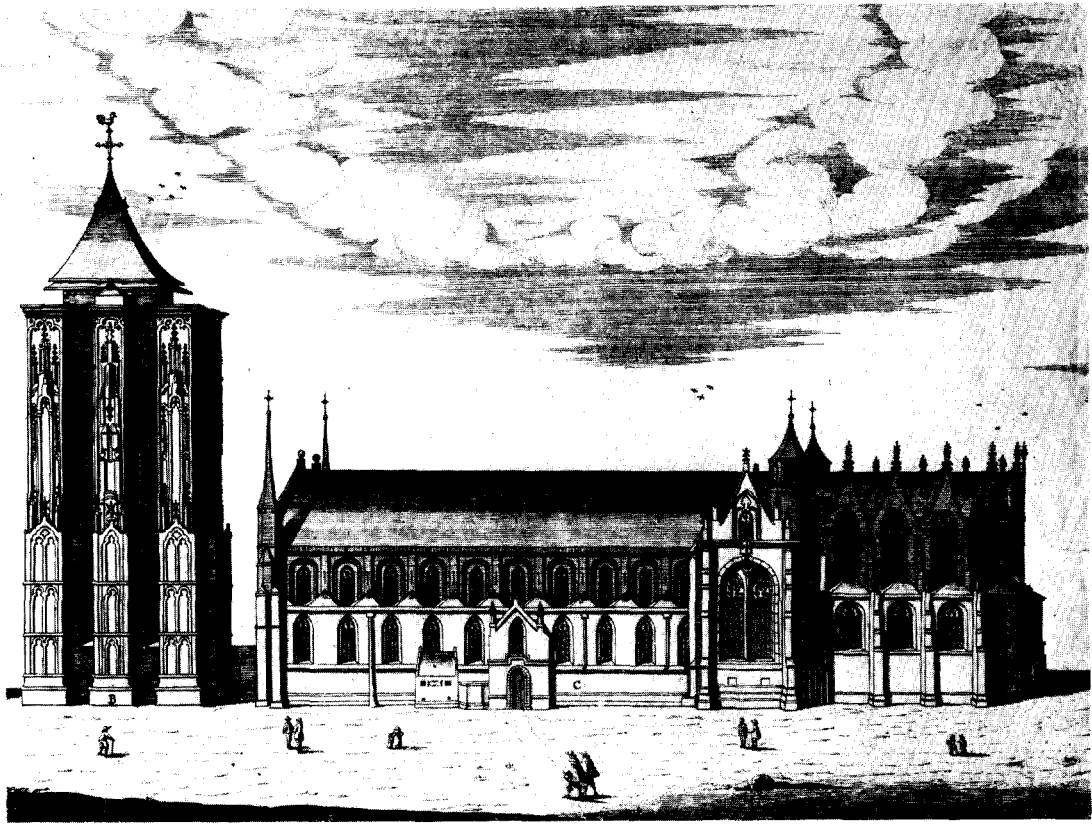
De Kanter in zijn werk van 1795 (blz. 3) en Berman in zijn boekje van 1834 (blz. 9 e.v.) volgen grotendeels de *Tegenwoordige Staat*, maar geven resp. een andere transeptmaat en een andere nokhoogte. De inwendige hoogte van de middenbeuk kan nog worden afgeleid uit de afmetingen van het in 1770 geplaatste orgel, waarvan de top 62 Rijnl. voet (bijna 19.5 m) boven

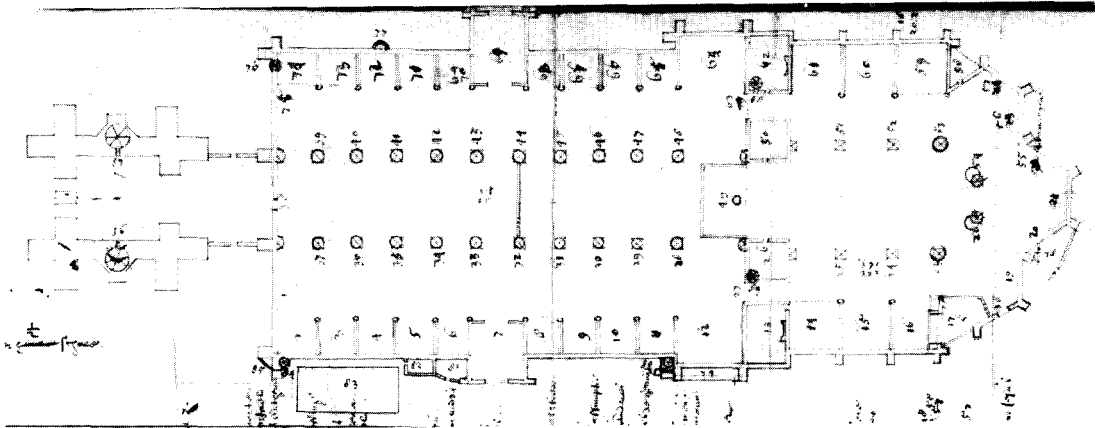
Afb. 1. De kerk uit het noord-oosten. Detail schilderij \pm 1550, voorstellende het darinkdelven; reproductie van het schilderij in ongerestaureerde toestand. (Stadhuis Zierikzee).

Afb. 2. Sint-Lievens Monsterkerk. Noordelijk gedeelte van de kooromgang, gezien naar het oosten. Tekening van Daniël de Blicq (\dagger 1673). (Verzameling Monumentenzorg).

DE VOORMALIGE SINT-LIEVENS MONSTERKERK TE ZIERIKZEE

Afb. 3. De Sint-Lievens Monsterkerk met toren uit het zuiden. Detail gravure 1657. Niet gereproduceerd is hier de voltooid gedachte toren links op de gravure.

Afb. 4. Plattegrond van de Sint-Lievens Monsterkerk en -toren, 1657. In het renvooi worden de voormalige altaren met name genoemd; vgl. bladz. 41 (Gemeente-archief Zierikzee).

de vloer reikte (Lootens 28 e.v.), zodat de aanzet van het tongewelf — blijkens een litho naar een der tekeningen van Korsten — op \pm 20 m kan worden gesteld.

In verband met de bouwgeschiedenis deelt Berma (blz. 8) nog mee, dat men „een fundament ontdekt heeft in eene cirkelvormige rigting, welks middellijn buitenwerks ruim 27 ellen bedraagt, en op hetwelk voor een gedeelte de fundamenten der St.L.M. kerk zijn opgetrokken geweest”.

Tenslotte zij nog een verslag uit 1927 vermeld, getekend door W. F. J. M. Krul, directeur van het rijksbureau voor Drinkwatervoorziening. Deze beschrijft het diepgaande onderzoek naar de toestand van de torenfundering, maar van enige aanwijzing omtrent een verbinding van de funderingen van kerk en toren wordt niet gerept. Een verbinding kan dus slechts licht gefundeerd zijn geweest.

Plattegronden

1657: „Gront van Monster Thoren ende Kercke tot Ziericzee” (afb. 4) met uitvoerige „Beschripte”, 47.5 x 54.5 cm, in 1657 getekend door Daniël Verburcht (vgl. Unger, nr. 1977a), kerkmeester, notaris, schepen en later burgemeester van Zierikzee. In het uitvoerige renvooi van 89 nummers zijn o.a. de „Gilden vergaderingen” aangeduid met daarnaast opgaven onder het hoofd „Onderhouden de gilden de volgende namen & dagen”, maar ook is aangegeven de preekstoel, zoals deze na de reformatie stond opgesteld binnen het doophek. — Van west naar oost vinden wij binnen het gebouw o.a. vermeld:

38 middel W:gevel — [*noord. schippijlers*:] 40 Houtcoopers side — St. Merten ^{11/11} — 41 Hantschoemakers — St. Laureys — 42 Lyncraygers — ^{1/25} St. Pauwels — 45 tgemeene gilde — 46 Molenaers — ^{10/10} St. Blasius als St. Victor — 47 Jonge Cloveniers — St. Andries ^{11/30} — 48 Backers — ^{12/14} St. Lusia. — [*zuidelijke schippijlers*:] 36 Zoutdragers — Ons Liefvrou — 35 De Volders — 34 t'Gemeene gilde — 31 De Schuytenaers — St. Christoffel — 30 Retoryckers — St. Magdalena — 29 De Bierdragers — St. Matheus — 28 Smeden goutsmeden tinn — St. Loi ^{12/1} —

75 De N:beucke West gevel — [*noordelijke zijkapellen*:] 74 Heylige Geest — 73 Chirugyns — Cosmi & Damianus ^{9/27} — 72 Vleeshouders — ^{8/24} St. Bartholomeus — 71 Sackedragers — ^{12/11} St. Daniel — 70 Schippers — ^{7/26} St. Anna — 69 Noortportael — 68 Mandemak & Stroodeck — St. Pauwels de Hermit ^{1/10} — 67 Cramers — St.

Nicolaas ^{12/6} — 66 Jonge Cleuveniers — St. Aechte — 65 Schoemakers — St. Crispyn ^{10/25} —

1 De Z:beuck West Gevel — [*zuidelijke zijkapellen*:] 2 vonte — 3 De Cuijpers — St. Mathys ^{2/24} — 4 Pannemans — St. Jan — 5 Schilders — St. Lucas ^{10/18} — 6 Cleermakers — Maria Geboorte ^{9/8} — 7 Zuypportael — 8 Bontwerkers. — St. Jan — 9 Tappers & corencoopers — St. Berber & Anthonius — 10 Wollewevers — St. Severins ^{10/23} — 11 Visschers — St. Pieter ^{6/28} —

[*Transept met aanbouwen van n. naar z.*:] 64 Taps & Corencoopers — Liefvrou Assumptie — 63 Linnewevers — St. Elisebet ^{11/10} — 88 De ordinare trap daermen de kercke mede besoeckt — 62 Arm Camer & Coolcamer [= voorm. sacristie] — 50 Turffhuys van Kerck — 49 Preekstoel — 26 Turffhuys voor Consist — 89 De trap naer den orgel — 27 Nieuwe Orgel — 13 Consistorie & Lyberie [= voorm. kapittelhuis en librije] — 12 Huystm & houtcoopers — Cruys Verheffinge ^{9/14} — 79 theylige graf —

[*Noordelijke koorkapellen*:] 61 Speelluyden — St. Job — 60 Ouwe Cleuveniers — Den naem van Jesus ^{1/1} — 59 Droogscheeders — St. Vittus ^{6/13} — [*straalkapellen*:] 57-56 Ouweschutters — ^{4/23} St. Joris — 55-21-20 Stadt — St. Jacob — 19 Jongeschutters — St. Sebastiaen ^{1/20} — 18 Portael — [*zuidelijke koorkapellen*:] 14 Schipstimmerluyden — St. Toulouers [Olof] ^{7/20} — 15 Metselaers — St. Ontcommer ^{10/8} — 16 Meedelvers — ^{11/12} St. Michiel —

[*Buitenom rondgaande via n. over o. naar z.*:] 76 De trap naer de orloyge — 77 St. Anna Welle — [*kooromgang*:] 58 Nagelhuys — 78 Dootbeenhuiske — 17 Kerckehuysken — 80 [*transept*:] Trap & Welle over de Wevershoeck — 81 thuysken van de doot plancken — 82 Den schepback — 83 De gront van den grooten back — 84 Den trap — 85 West Welle over de Wevershoeck. (Gemeente-archief)

1657: Bovengenoemde plattegrond is in vereenvoudigde vorm overgenomen op de gravure uit 1657 met afbeelding van de kerk met toren en de onvoltooid gedachte toren (Unger, nr. 1959). Als navolgingen kunnen eveneens beschouwd worden een laat-18de-eeuwse potloodtekening (id., nr. 1977), een niet geheel juiste reconstructie door archivaris De Vos (De Vos 1911) en een zerkenplan van het koor, in 1910 vervaardigd door De Vos (gemeente-archief); deze heeft hiervoor waarschijnlijk gebruik gemaakt van een kopie van een laat-18de-eeuws handschrift (De Vos 1911, inleiding). Verder bestaat er een kopie, door De Vos omstreeks 1935 vervaardigd (Unger, nr. 1977a).

18de-eeuws bankenplan van de o. helft der z.g. middelkerk, op perkament van 65 x 82 cm. Op deze tekening is niet alleen het meubilair in het transept en in het aangrenzende deel van het middenschip nauwkeurig aangegeven, maar is ook de plattegrond van de zuilbasementen goed te zien, terwijl met behulp van de schaalstok (volgens de Amsterdamse voet van 11 duim) de juiste maten kunnen worden berekend (volgende artikel, afb. 1). (Gemeente-archief).

± 1830: Voor de omtrek van de kerk kan nog het kadastrale minuutplan worden benut. (Archief kadaster Middelburg).

Afbeeldingen

1506 of kort daarvoor (datering op grond van schepen en vlaggen): Schilderij met gezicht op Zierikzee (vorige artikel afb. 1 en 3). Het koor is zeer breed en rechtgesloten afgebeeld. Vermoedelijk echter beantwoordt de voorstelling op dit punt niet aan de werkelijkheid, omdat er wel een omgang was gebouwd (begonnen 1479), maar de lichtbeuk nog moest worden opgetrokken; volgens het hs. Van Beveren na ± 1510/'20. (Gemeentemuseum).

1523: Ontwerptekening voor een gebrandschilderd raam in opdracht van burgemeester Lieven Anthonis Bloxen van Burgh (Fokker 18, Vroom 172). (Prov. Atlas, Rijksarchief Haarlem).

± 1550: Schilderij met gezicht op Zierikzee uit het noordoosten met voorstelling van het darinkdelven in de Oosterschelde. De lichtbeuk van het koor met zijn topgevels is hier voltooid weergegeven. Het klokkenhuis met dak, waarmee de toren in 1535 was bekroond (afb. 1), is niet meer te zien sinds de restauratie van dit schilderij door N. van Bohemen. (Stadhuis, burgemeesterskamer. — Twee andere schilderijen met dezelfde voorstelling, waarvan een bij het Zeeuws Genootschap te Middelburg en de ander in part. bezit).

1619: Gravure in drie bladen door A. van der Willighe naar het onuitgevoerde ontwerp uit ± 1530 van Rombout II Keldermans voor de torenbekroning, schaal 1 : 50 (zie vorige artikel afb. 7 en Unger, nr. 1969).

1657: Zuidgevels van kerk met toren (afb. 3) en onvoltooid gedachte toren. Gravure, 1657, in opdracht van burgemeesters en kerkmeesters, met

gedicht en toelichting door R(ochus) H(offer). (Unger, nr. 1959).

De gravure van P. Vogelaer (Smallegange 1696, tussen 510 en 511; zie Unger, nr. 1960 en vorige artikel afb. 4, detail) kan in zekere zin als navolging van de gravure van 1657 beschouwd worden, evenals drie na de brand van 1832 vervaardigde prenten: een litho in het boekje van Berman (Unger, nr. 1961), een litho door N. W. Schmal (id., nr. 1964) en een litho naar D. I. Cramer (id., nr. 1966).

1665: Stadsplattegrond van Bleau, waarop het zuidelijk deel van de westgevel van de kerk schematisch is weergegeven.

Voor 1673: Schetsboekje van Daniël de Blicck. Dit boekje bevat 82 potloodtekeningen (15.1 x 9.5 cm) naar schilderijen, waarvan er 74 door deze Middelburgse schilder en architect zelf waren gemaakt. Nr. 39 (afb. 2) geeft het noordelijke gedeelte van de kooromgang weer met zijn overwelling, gezien naar het oosten. (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

1743: Gravure naar een tekening van C. Pronk uit 1743 (*Tegenwoordige Staat* t.o. 346), met voorstelling van de toren en het noordelijke deel van de westgevel.

Na 1770: Interieur voor de brand van 1832, litho naar een tekening van de Zierikzeese schilder J. Korsten, uitgegeven 1834 (Berman 1834, inleiding. — Unger, nrs. 1962, 1963). De afbeelding is gemaakt „naar eene schilderij, welke bevoens in het koor der Kerk was geplaatst, en, hoewel zeer beschadigd, uit den brand is gered". De afbeelding toont het interieur naar het noordwesten met trekbalen en houten tongewelven over middenschip en zijbeuk, en stenen gewelven over de zijkapellen. Tegen de westwand het grote orgel, dat in 1770 in gebruik was genomen. Wegelaten zijn „de ijzeren staven, door welke de kolommen over het midden der Kerk vereenigd waren (...) zoowel als de hangende kroonen, de banken rondom de pilaren enz. enz., om het gezicht op het Orgel niet te breken".

1832: Ruïne van de St. Lievens Monsterkerk van binnen na de brand van 1832 (volgende artikel, afb. 2), litho naar een tekening „terstond na den brand vervaardigd" door J. Korsten (Berman 1834, inleiding. — Unger, nr. 1967, 1968). Gezicht uit het middenschip naar het zuidoosten met weergave van de gewelven in de kooromgang.

LITERATUUR

- I. Abrahamsen, *Kronyk-register*, Middelburg 1717.
- L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, Amsterdam-Den Haag 1866.
- J. Berman, *Geschiedkundige beschrijving der door den hevigen brand van 6 op 7 October 1832 geheel verwoeste St. Lievens Monster of Grootte Kerk te Zierikzee*, Alkmaar 1834.
- M. Fokker, *Zelandia Illustrata*, 2e vervolg, Middelburg 1897.
- H. F. van Heussen, *Oudheden en Gestichten van Zeeland*, Leiden 1722.
- J. de Kanter, *Chronijk van Zierikzee*, Zierikzee 2^o1795.
- A. C. F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland, tot 1299*, Den Haag 1970.
- E. H. ter Kuile, „De Architectuur”, in *Duizend jaar bouwen in Nederland I*, Amsterdam 1948.
- W. Lootens, *Beschrijving van het oude en nieuwe orgel in de Grootte of St. Lievens Monsterkerk te Zierikzee*, Zierikzee 1771.
- F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland van Zeeland en Heeren van Vriesland*, Leiden 1754.
- J. C. Overvoorde, „Korte beschrijving van de monumenten van Zierikzee”, *Oudh. Jaarb. = Bull. N.O.B.*, 3de s. 1 (1921), 83 e.v.
- C. Postma, *Zierikzee en zijn stadhuis*, Zierikzee z.j.
- J. Reygersbergen, *Chroniik van Zeelandt* (ed. M. Z. van Boxhorn), Middelburg 1644.
- M. Smallegange, *Nieuwe Cronyk van Zeeland*, Middelburg 1696.
- V. de Stuers, *Aanteekeningen voor de tentoonstelling betreffende Zeelands monumenten*, Den Haag 1893.
- W. S. Unger, *Catalogus van den Historisch-Topografischen Atlas van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, II, Middelburg 1940.
- Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, IX, Amsterdam 1751.
- F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, Den Haag 1928-'41.
- P. D. de Vos, *De grafschriften der voormalige St. Lievens-Monsterkerk te Zierikzee*, Zierikzee 1911 (1ste druk in *Maandblad van De Nederl. Leeuw* 1894).
- P. D. de Vos, „Een blik op het ontstaan en de verdere ontwikkeling van Zierikzee”, *Oudheidk. Jaarb. = Bull. N.O.B.* 3de s. 1 (1921), 57 e.v.
- P. D. de Vos (?), „De brand der Grootte- of Sint Lievens Monsterkerk te Zierikzee van 6 op 7 October 1832”, *Zierikzeesche Nieuwsbode* 30.9 en 5.10.1932.
- N. R. A. Vroom, „Een onbekende ontwerp-tekening voor een gebrandschilderd glas in de St. Lievens Monsterkerk te Zierikzee”, *Oud Holland*, 59 (1942), 171 e.v.

SUMMARY

SOURCES PERTAINING TO THE ARCHITECTURAL HISTORY OF THE ST. LIEVENS MONSTER CHURCH IN ZIERIKZEE

In 1832 the mainly Late Gothic St. Lievens Monster Church in Zierikzee was gutted by fire, leaving only the walls and columns standing. Although the severely damaged structure could have been saved, the decision to tear down the remains was taken shortly after the fire. It is known that the church archives were lost in the conflagration and that because of the sale in 1811 of some of the municipal documents, all the papers dating from before 1653 are missing from the municipal archives.

Nonetheless, a renewed investigation of the municipal archives has yielded important information, some of it in the form of previously unpublished ground plans.

In anticipation of a more thorough study of the church, the sources pertaining to its architectural history are treated here, the oldest printed information serving as a substitute for the missing archive material.

EEN CENTRAALBOUW NAAR AKENS MODEL IN ZIERIKZEE?

DOOR

J. F. VAN AGT

Plattegronden, afbeeldingen en historische gegevens kunnen een redelijk betrouwbaar beeld oproepen van de voormalige Sint-Lievens Munsterkerk te Zierikzee, maar veel zaken over de bouwgeschiedenis blijven onzeker omdat de kerk zelf, een groot laatmiddeleeuws gebouw met twee oudere flankertoers aan de oostkant van de kruising, niet meer bestaat.

In zijn „Geschiedkundige beschrijving der door den hevigen brand van 6 op 7 October 1832 geheel verwoeste St. Lievens Munster of Grootte Kerk te Zierikzee” (Alkmaar 1834) schrijft J. Berman op bladzijde 8 over de ontdekking van een „fondament (. . .) in eene cirkelvormige rigting, welks middellijn buitenwerks ruim 27 ellen” bedroeg „en op hetwelk voor een gedeelte de fondamente der St. L. M. Kerk zijn opgetrokken geweest”. Hoewel hij de ligging van de fundering niet nader aangeeft, kan zijn mededeling een hoogst belangrijk aanknopingspunt vormen voor het opstellen van een hypothese over de bouwgeschiedenis. De middellijn van ruim 27 ellen (= meter) is namelijk terug te vinden in de plattegrond van het laatgotische koor, zoals wij deze o.a. kennen uit een opmeting van 1657 in het gemeente-archief (tekstfig.). Uitgaande van deze tekening en de afmetingen der kerk, opgegeven in deel 9 van de *Tegenwoordige Staat* (Amsterdam 1751, 338), kunnen wij vaststellen, dat het gebogen deel van de kooromgang zonder de straalkapellen juist past in een halve cirkel met een middellijn van ruim 27 meter. De fundering, die destijds werd ontdekt, zou dus gelegen kunnen hebben tussen omgang en straalkapellen en wel zo, dat deze kapellen er gedeeltelijk op gefundeerd waren.

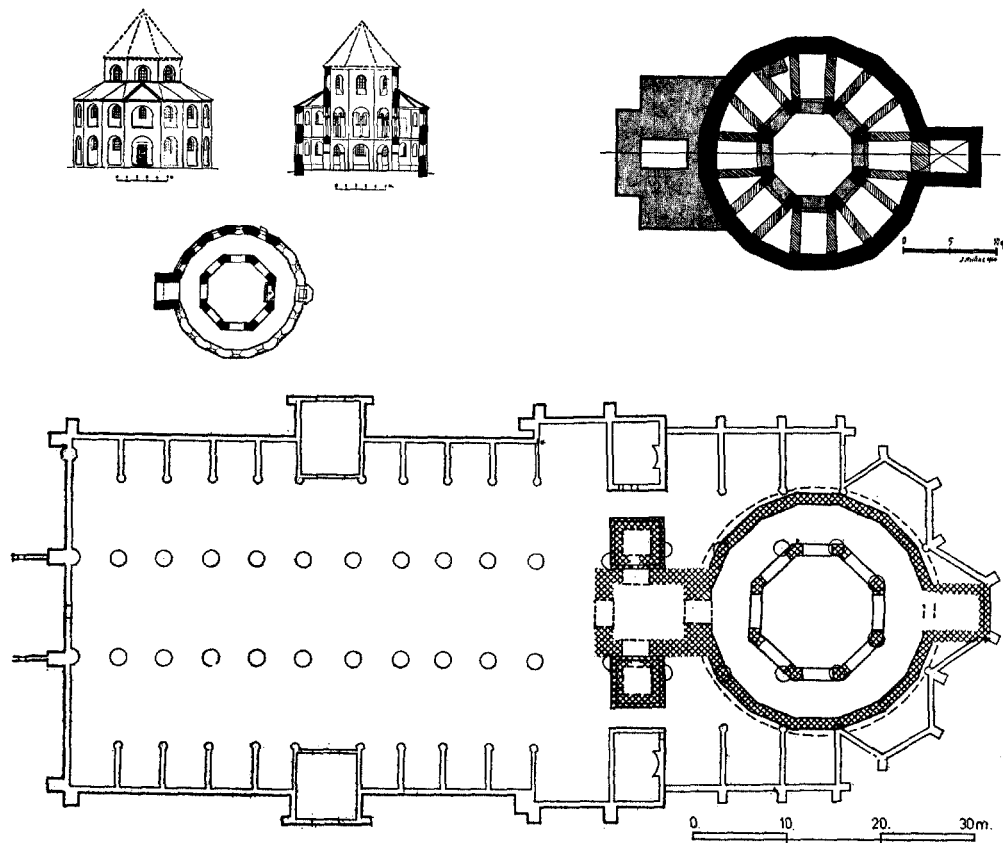
Wanneer wij de cirkel in de plattegrond voltooid denken, dan ligt hij in het westen op korte afstand van de twee vierkante torens met achzijdige bovenbouw, die de kruising bij de oosthoeken flankerden. Op een afbeelding van het interieur der kerk vlak na de brand van 1832 (afb. 2) zien wij in de naar elkaar toegekeerde zijden van de flankertoers een kleine ingang. Hogerop is echter bij allebei nog zo'n opening

weergegeven in een rondbogig spaarveld. Dit zouden wel eens de openingen kunnen zijn geweest, die oorspronkelijk de verbinding hebben gevormd met de verdieping van een verdwenen tussenbouw. Een westbouw dus, waarvan de torens eens de flankerende delen kunnen zijn geweest. Met een min of meer vierkante middenpartij zou zo'n westbouw de cirkelvormige fundering raken.

Dit zou betekenen, dat de plattegrond ongeveer gelijk kan zijn geweest aan de 10de-eeuwse Sint-Donaas in Brugge, die volgens Jacob van Maerlant „naer den Aescen gewerke ghemaect” was, een navolging dus van Karel de Grote's Paltskapel, de Munsterkerk in Aken. Bij opgravingen onder leiding van J. Mertens en L. Devliegheer zijn in 1955 te Brugge de funderingen gevonden van de Sint-Donaas, een zestienhoekige centraalbouw met een achthoekig middengedeelte en een westbouw met flankerende elementen. Totale middellijn van de fundering van de centraalbouw over de hoeken gemeten ongeveer 26 meter (J. Mertens in: *Genava* n.s. 11, 1963, 146 e.v.). Een ronde fundering kan de basis zijn geweest van een veelhoekige opbouw. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de 10de-eeuwse centraalbouw in Muizen bij Leuven, die zestienhoekig was (J. Mertens in: *Genava* n.s. 11, 1963, 142 e.v.). In Zierikzee zou het fundament „in eene cirkelvormige rigting, welks middellijn buitenwerks ruim 27 ellen [= meter]” bedroeg, de ronde grondslag kunnen zijn geweest van zestienhoekig opgaand werk, waarvan de afmetingen die van de Sint-Donaas in Brugge niet veel zouden hebben ontlopen.

De navolgingen van de Munsterkerk in Aken hadden evenals hun voorbeeld een basilicaal oprijzend middengedeelte op een meest achthoekige grondslag. In Zierikzee manifesteerde de achthoekige grondslag van het kerngedeelte zich misschien nog ten dele in de sluiting van het laatgotische hoogkoor.

Centraalbouwen van het Akense type bezaten een omgang met bovengalerij, die doorgaans in verbinding stond met een galerij in de westbouw.

De veronderstelde centraalbouw uit de 11de eeuw, gereconstrueerd in de plattegrond (1657) van de Sint-Lievens Monsterkerk te Zierikzee. Daarboven rechts funderingsplattegrond van de 10de-eeuwse Sint-Donaas in Brugge naar tekening van J. Mertens. Linksboven de 11de-eeuwse Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof in Nijmegen, met opstand en doorsnede gereconstrueerd in de oorspronkelijke toestand. Schaal 1 : 800.

In Zierikzee kunnen de rondbogige spaarvelden in de naar elkaar toegekeerde zijden van de torens naast de kruising (afb. 2) de hoogte hebben aangegeven van zo'n verdwenen westgalerij en dus ook van de galerij in de omgang van de veronderstelde centraalbouw.

De centraalbouw te Zierikzee zou dus tot dezelfde familie behoord kunnen hebben als de voormalige Sint-Donaas in Brugge (\pm 940-960?), de Sint-Jan in Luik (\pm 990), de voormalige centraalbouw in Muizen (\pm 990), de Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof in Nijmegen (\pm 1030 of 1050), de St. Marie in Ottmarsheim in de Elzas (\pm 1040) en een aantal andere centraalbouwen, alle navolgingen van de Munsterkerk in Aken (\pm 790-800). (vgl. A. Verbeek in: *Das erste Jahrtausend*, II, Dusseldorp 1964, 898 e.v.). De middellijn van de gevonden fundering en de veronderstelde vorm van de west-

bouw doen denken aan de Sint-Donaas in het nabije Brugge als onmiddellijk voorbeeld. Terug redenerend zou ik daarom de flankerende elementen van de westbouw in Brugge niet rond maar rechthoekig als in Zierikzee willen reconstrueren. Halfronde boogvelden aan de westkant van de flankeertorens in Zierikzee (afb. 2) zouden restanten kunnen zijn geweest van een typisch 11de-eeuwse muurgeleding met rondbogige spaarvelden, zoals wij ze o.a. kennen bij de kerken van bisschop Bernold en de Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen. De centraalbouw in Zierikzee zou dan gebouwd kunnen zijn omstreeks het midden der 11de eeuw, wat zou impliceren, dat er geen stenen gewelven waren maar houten zolderingen zoals bijvoorbeeld in de kapel op het Nijmeegse Valkhof oorspronkelijk ook het geval was (Van Agt in: *Karolingische und Ottomische Kunst*, Wiesbaden 1957, 179 e.v.).

Een valse oorkonde, gedateerd 1006 (maar opgesteld tussen 1050 en 1270; vgl. A. C. F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, I, Den Haag 1970, 129-131), — waarin een „Li(.)emunster” vermeld wordt, kan in deze samenhang buiten beschouwing blijven. Maar wel waardevol lijkt de mededeling in de kronieken van de stichting \pm 1048 van het grafelijke hof (J. Eyndius, *Chronici Zelandiae libri duo*, Middelburg 1634, 212). Dit hof dat gestaan heeft ten westen van de latere Sint-Lievens Monstertoren, was de residentie van de graven van Holland, wanneer zij in Zierikzee waren. Misschien was de bovenverdieping van de centraalbouw, in het bijzonder de westgalerij, bestemd voor de graaf, juist als in Brugge. Dat zou kunnen inhouden, dat hij na 1048 was opgetrokken. De vermelding van een kapel, 1151 gesticht en aan Sint Lieven toegewijd (I. Abrahamsen, *Kronyk-register*, Middelburg 1717), heeft dan misschien te maken gehad met de toevoeging van een schip als toekomstige parochiekerk vóór de centraalbouw, afbraak van het middeel van de westbouw en verhoging van de flanktoerens met de achtkantige bovengedelingen, bekend uit de afbeeldingen.

De bestemming van grafelijke kapel sluit andere mogelijkheden niet uit. Een antwoord op de vraag, welke bestemming de centraalbouw in Zierikzee dan nog meer kan hebben gehad, schuilt wellicht in het volgende: In 1322 vergroot graaf Willem III van Holland het aantal priesters in de hoofdkerk van Zierikzee van vier tot acht (F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland van Zeeland en heeren van Vriesland*, Leiden 1754, II, 272) en drie jaar later, in 1325, laat hij een nieuw altaar plaatsen „in de middewaerde van der kerken voir den chore” (*id.* 367), wat kan betekenen, dat er toen een nieuw driebeukig schip in gebruik kwam. Aan het nieuwe altaar, dat dus voor het koor werd opgesteld, verbond Willem III „eene Kapellerie(. . .) voor de zielen zyner voorouders, en voor zyne ziele, en voor de zielen van die in de stryden te ter Vere, te Arnemuiden, in Duveland, en voor Zierikzee verslagen bleeven”. Mogelijk knoopte hij hiermee aan bij een oude traditie. Vele centraalbouwen hadden namelijk een functie als gedenkplaats van overledenen. Indien dit ook voor Zierikzee gold, dan kan de veronderstelde centraalbouw in de 14de eeuw nog bestaan hebben, en wel als koor bij de toenmalige kerk met de functie van graf- of memoriekapel. Een centraalbouw met deze functie doet denken aan de Anastasisrotonde, de ronde kerk, ge-

bouwd over het H. Graf in Jerusalem, die in Westeuropa vooral in de 11de eeuw is nagevolgd. Bijvoorbeeld de krocht van de centraalbouw, die bij de Sint-Pieterskerk in Leuven eens de plaats innam van het koor (vgl. J. Mertens in: *Genava* n.s. 11, 1963, 150 e.v.). Associaties met de H. Grafkerk in Jerusalem, nauw verbonden met de Christelijke opvattingen omtrent dood, verrijzenis en het Hemelse Jerusalem, kunnen in Zierikzee mede een rol hebben gespeeld.

Dan blijft nog te beantwoorden de vraag omtrent een eventueel ouder patrocinium van de centraalbouw.

In het jaar van de beeldenstorm 1566 is een drieluik met de voorstelling van het Laatste Oordeel uit de kerk gehaald en in veiligheid gebracht op het stadhuis (nu in het Museum van Oude Kunst, Brussel, nr. 557; vgl. M. J. Friedländer, *Early Netherlandish painting*, 4, Leiden 1959, nr. 82, pl. 94). Op de voorkant van de zijluiken zijn Philips de Schone en Johanna van Aragon afgebeeld en op de achterkant ervan Sint Lieven en Sint Maarten. De triptiek zal niet bij het hoogaltaar behoord hebben want daarvoor lijkt zij te klein (126 x 105; zijluiken 126 x 48) en evenmin bij het Sint-Maartensaltaar tegen een der schippijlers want dat was een gildealtaar. Hoogstwaarschijnlijk vormde zij de retabel van het altaar, dat in 1325 door graaf Willem III van Holland voor het koor was geplaatst „voor de zielen zyner voorouders”. Sint Maarten kan dan zijn afgebeeld als de oorspronkelijke patroonheilige naast Sint Lieven, patroon sinds 1151. De verering van Sint Lieven was sinds de 11de eeuw in Vlaanderen verbreid onder invloed van de Sint-Baafsabdij in Gent maar de verering van Sint Maarten bestond al veel vroeger. Deze heilige werd namelijk vooral vereerd in het Franke rijk van Merovingers en Karolingers. Een patrocinium van Sint Maarten hoeft in het bisdome Utrecht op zich zelf geen opzien te baren maar verbonden aan een 11de-eeuwse centraalbouw van het Akense type kan het wijzen op bepaalde pretenties van de bouwheer. Zulke pretenties hadden de Vlaamse graven als afstammelingen van Karel de Kale wiens dochter Judith getrouwd was met Boudewijn de IJzeren, die haar geschaakt had. De pretenties blijken uit Sint Donnaas in Brugge, gebouwd naar voorbeeld van de Paltskapel in Aken (en oorspronkelijk evenals deze toegewijd aan Maria). In de 11de eeuw was de expansieve Vlaamse graaf Boudewijn V, van Rijssel, door de Duitse keizer beleend met Walcheren en de Bevelanden. Vanuit het Schelde-

mondgebied streed hij samen met de Hollandse graaf aan de zijde van Godfried II van Lotharingen tegen de keizer. Toen Dirk IV van Holland in 1049 gevallen was en in 1061 ook diens broer en opvolger Floris I, kwam het graafschap Holland — althans de eilanden in het deltagebied — tijdelijk onder de hoede van de Vlaamse graaf. De weduwe van Floris, moeder van de minderjarige Dirk V, hertrouwde zelfs met een zoon van Boudewijn. Jacob Eyndius noemt in zijn kroniek (*Chronici Zelandiae libri duo*, Middelburg 1634, 212) Boudewijn van Rijssel als stichter van het grafelijke palatium in Zierikzee (tussen 1047 en 1049). Indien hierin een kern van waarheid schuilt, dan zou een centraalbouw van het Akense type naar voorbeeld van Sint-Donaas in Brugge aan de invloed van deze Vlaamse graaf te danken kunnen zijn geweest en gedateerd moeten worden tussen die jaren en het sterfjaar van Boudewijn, 1067. Hij zou dan al gediend kunnen hebben als grafkapel van de Hollandse graven Dirk IV en Floris I, bondgenoten van de hertog van Lotharingen en de graaf van Vlaanderen in hun strijd tegen de Duitse keizer en diens aanhang (o.a. de Utrechtse bisschop Bernold † 1054). En een Sint-Maartenskapel bij een grafelijk hof, gebouwd niet in opdracht maar wel op instigatie van Boudewijn van Rijssel als afstameling van de Karolingers, zou destijds onmiddellijk de herinnering hebben opgeroepen aan het keizerlijke Valkhof te Nijmegen, in 1047 door troepen van Godfried en Boudewijn verwoest, waar de oorspronkelijke paltskapel (later door Barbarossa vernieuwd) hoogstwaarschijnlijk ook een Sint-Maartenskapel was (Van Agt in: *Karolingische und Ottonische Kunst*, Wiesbaden 1957, 190).

De Sint-Lievens Monsterkerk bekend uit oude afbeeldingen

De bouw van een driebeukig schip in het begin van de 14de eeuw zal hebben samengehangen met plannen tot oprichting van een kapittel; de uitbreiding van het aantal priesters in 1322 wijst hier al op. Aanwijzingen over de bouw van een nieuw koor in de 14de eeuw ontbreken, zodat het denkbaar is, dat het kapittel na zijn oprichting in 1378 (Van Mieris, III, 343) gebruik heeft gemaakt van het oude koor, dus naar wij veronderstellen nog steeds de 11de-eeuwse centraalbouw.

Wel werd het schip in verband met het groeiend aantal vicarieën, na ongeveer een eeuw vervangen door een transept en een nieuw basilicaal schip van liefst tien traveeën, uiterst sober

van opbouw en zonder stenen gewelven. Dit schip kreeg blijkens de interieurafbeeldingen uit 1832 ronde zuilen met Brabantse koolbladkapitelen. Vervolgens schijnt Jan van Beieren in 1422 toestemming te hebben gegeven tot de bouw van een ruimer kapittelhuis met librije (P. D. Vos in: *Oudb. Jaarb. = Bull. N.O.B.* 1921, 57) dat werd opgetrokken tegen de oostgevel van de zuidelijke transeptarm. Zo'n aanbouw kwam er ook tegen de noordelijke transeptarm. En tussen aanbouwen en torens bleef ruimte vrij, vermoedelijk voor twee oostelijke transeptingangen (de latere „choordeuren”, vgl. afb. 1), aan weerskanten dus van de veronderstelde centraalbouw.

Na het midden van de 15de eeuw was er een grote bouwactiviteit in Zierikzee. In 1454 werd op enige afstand van de westgevel de fundering gelegd van de monumentale toren en omstreeks dezelfde tijd kan ook de uitbreiding tot hallekerk hebben plaats gevonden in dezelfde sobere opzet als het middenschip, waarvan de lichtbeukvensters boven de scheibogen zichtbaar bleven als getuigen van de voormalige basilicale opbouw. Alleen de lagere zijkapellen, die aan weerskanten werden gebouwd en aan de hallekerk een basilicaal aspect gaven, kregen stenen gewelven. Deze zijkapellen hadden een eigenaardige bedaking. De daken vormden namelijk een reeks van kapjes, elk aangeleund tegen de tussengevels der kapellen, die tevens de zijbeuken schoorden. Zij deden denken aan de Hooglandse kerk in Leiden (kooromgang 2de helft 15de eeuw), de Sint-Willibrordskerk in Hulst (kooromgang 16de eeuw) en de kerk in Goes (laatgotisch schip 17de eeuw!) en oversneden de onderste hoeken van de zijbeukvensters. Dit laatste kan wijzen op een latere verandering van de zijkapellen. En dit zou kunnen zijn gebeurd na 1466, het jaar, waarin de kerk door brand werd geteisterd.

Na de brand van 1466 werd ook het koor gebouwd, dat wij uit de 17de-eeuwse plattegrondopmeting en de afbeeldingen kennen. In 1479 immers werd „gefondeerd den ommeganck vande Monster kercke ende wiert volmaect tot de glaesse vensters toe” (Poorterboek, gemeente-archief). Dit zou kunnen betekenen, dat de centraalbouw, die wij op deze plaats veronderstellen, pas na de brand van 1466 is verdwenen. Gezien de breedte van de kooromgang kunnen de straalkapellen en de oostelijke zijkapellen van het koor vlak bij deze omgang gefundeerd zijn geweest op het fundament „in eene cirkelvormige rigting, welks middellijn buitenwerks ruim 27 ellen” bedroeg. De pijlers in de sluiting van het hoogkoor zouden

dan hoekpunten kunnen hebben gemarkeerd van het voormalige middenoctogoon. Na voltooiing van de scheibogen konden kooromgang en kapellen in steen worden overwelfd. De lichtbeuk echter, die met zijn hoog in de topgevels opgaande vensters pas na 1520 schijnt te zijn voltooid (gebrandschilderde glazen, 1523; vgl. M. Fokker, *Zelandia Illustrata* 2e vervolg, 19, en M. Vroom in: *Oud-Holland* 59, 1942, 172), zal een houten overdekking hebben gehad in de trant van de Oude Kerk in Amsterdam, ook al wees de binnenordonnantie op aanvankelijke plannen voor stenen gewelven.

Het hoogkoor was opvallend veel breder dan het middenschip, wat dus naar wij veronderstellen niet te danken was aan een ouder koor, waar omheen was gebouwd, maar aan het middenoctogoon van een 11de-eeuwse centraalbouw op dezelfde plaats. Zo kan het laatgotische koor in zijn plattegrond nog de weerspiegeling zijn geweest van een veel ouder bouwwerk, waarvan alleen twee torens waren overgebleven.

SUMMARY THE ST.-LIEVENS MONSTER CHURCH AT ZIERIKZEE: ORIGINALLY A BUILDING WITH A CENTRAL PLAN?

After the demolition of the mainly Late Gothic St. Lievens Monster Church in Zierikzee, which had been destroyed by fire in 1832, older foundations were discovered, lying 'in a circular direction' with an outer diameter of more than 27 metres. The location of these foundations was not indicated, but the eastern part of the Late Gothic chancel with its ambulatory had the same diameter, not including the radiating chapels. At the east corners of the crossing there were two square towers which, in view of certain details and their place in the structure, may have originally flanked the central section of a westwork forming part of a building with a central plan. The westwork and the diameter of the excavated foundation are reminiscent of the tenth century church of St. Donatian in Bruges, which was built in imitation of the Palatine Chapel of Charlemagne in Aix-la-Chapelle. Just like the church in Bruges the supposed building on a central plan in Zierikzee may have been a count's chapel. The chronicles mention a castle, founded about 1048, which was situated west of St. Lievens Monster Tower. The counts of Holland resided here when staying in the town.

The chronicles also mention a chapel, which was founded in 1151 and dedicated to Saint Livin. It seems likely, therefore, that in the twelfth century a nave (the future parish church) was built in front of the westwork, possibly involving demolition of the central part of the latter.

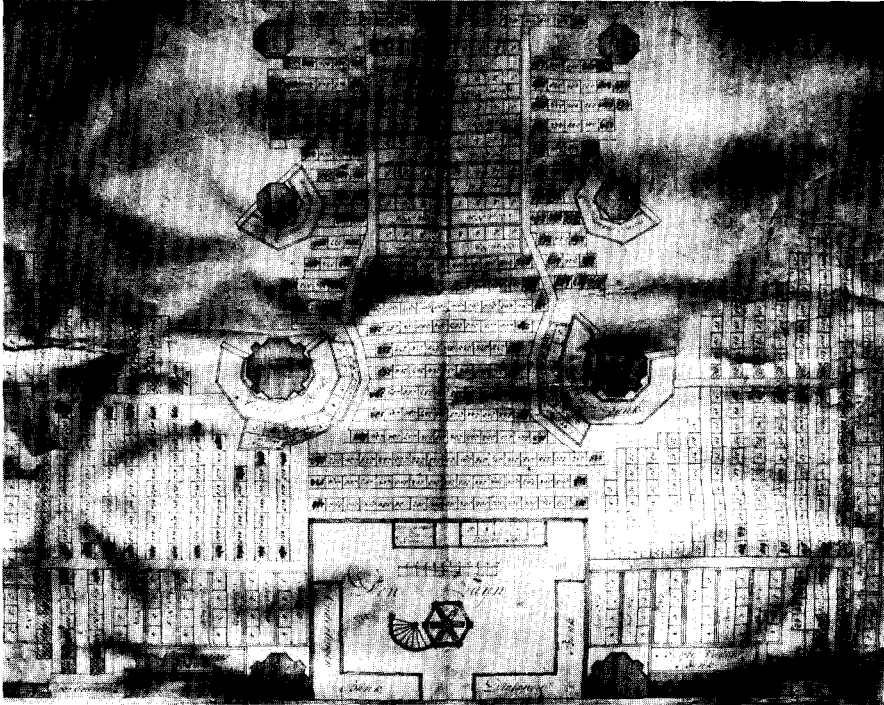
Na afbraak van de Sint-Lievens Monsterkerk kwam op het vrijgekomen terrein de Nieuwe Kerk te staan. Het werd een neoclassicistische tempel, een soort Hollandse Madeleine, maar de twee eerste ontwerpen die architect Pieter Huijzers in 1833 getekend had tonen iets heel anders: Een koepelkerk, waarvan de ronde plattegrondvorm (binnenwerkse doorsnede van de inwendige colonnade 27 m) de ontwerper kan zijn ingegeven door de funderingsvondst.

De Nieuwe Kerk werd in 1920 met sloping bedreigd en een actie tot behoud leidde toen tot een fel protest in het tijdschrift *Buiten* (1920, 58) tegen „het kunsthistorisch gevaar”, dat ons land in een onleefbaar openluchtmuseum zou kunnen veranderen. De voorstanders tot behoud van de Nieuwe Kerk wonnen het, maar misten daardoor vermoedelijk de kans op een opzienbarende vondst: sporen van een centraalbouw van het Akense type, die dus nog steeds in de bodem onder en buiten deze kerk verborgen kunnen zitten.

In the beginning of the fourteenth century an aisled nave must have been built. In 1325, Count Willem III of Holland had an altar placed in the nave in front of the choir, for the souls of his ancestors, himself, and others who had fallen in the war in Zeeland. This may be an indication that the choir, in other words the supposed building with a central plan, had at that time the function of a memorial or burial chapel, possibly involving associations with the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. It also seems likely that the chapter founded in 1378 was still able to make use of this old part of the church.

Early in the fifteenth century a transept was built as well as a new basilican nave with as many as ten bays, later enlarged to an aisled hall with lower side chapels. The supposed building with a central plan probably did not disappear until after 1466, in which year a fire broke out in the church. On the site of the eleventh century structure of which only the two towers remained, there rose in 1479 and subsequent decades the Late Gothic choir we know from the old illustrations.

In the beginning of the sixteenth century an altarpiece representing the Last Judgement and also Philip the Fair and his wife Joan of Aragon (now in the Museum of Ancient Art at Brussels) was placed in the church, probably on the altar founded by Count Willem III, in front of the choir. It too represented Saint Livin, patron since 1151, and Saint Martin, who may have been the patron prior to that time.

Afb. 1. Bankenplan 18de eeuw, van de z.g. middenkerk. Het westen boven. Links en rechts onderaan de „choordeuren”, die oorspronkelijk de functie zullen hebben gehad van ingangen tot de kerk aan weerskanten van een centraalbouw. (Gemeente-archief Zierikzee).

Afb. 2. De Sint-Lievens Monsterkerk daags na de brand van 1832. Litho naar tekening van J. Korsten. De koor-torens hoorden vermoedelijk bij de westbouw van een centraalbouw naar Akens model.

Afb. 1. Gethsemane, 64 × 50 × 9.5 cm. Gemeente-museum Zierikzee.

Afb. 2. Gevangenneming, 61.3 × 54.5 × 9.5 cm. Gemeente-museum Zierikzee.

Afb. 3. Detail gevangenneming.

(Foto's Cor van Wanrooy)

MIDDELEEUWS BEELDHOUWERK UIT DE SINT-LIEVENS MONSTERKERK TE ZIERIKZEE

DOOR

D. BOUVY

Enige jaren geleden werden in de Sint-Lievens Monstertoren te Zierikzee twee zandstenen reliëfs gevonden; een ontdekking, die tot nog toe niet bijzonder de aandacht heeft getrokken.

De vindplaats was niet zo maar toegankelijk: in de westelijke middenbeer van de toren op een hoogte van ongeveer 45 meter boven de begane grond en een halve meter diep in de wand. De reliëfs werden gedeeltelijk in gebroken toestand aangetroffen. Het beeldhouwwerk vertoonde bij zijn verschijning aan het daglicht resten van originele polychromie in bladgoud, rood, blauw en bruin. Zoals dat doorgaans het geval is, verbleken deze kleuren snel wanneer men niet tijdig kan ingrijpen, zodat momenteel daar praktisch geen spoor meer van over is.

Op afb. 1 is weergegeven de doodsstrijd van Christus in de Hof van Olijven en op afb. 2 het Verraad van Judas. Het materiaal is grijs kalkhoudende natuursteen, dat uit de groeven bij het Zuidnederlandse riviertje de Lede werd aangevoerd. Maten resp. 64 x 50 x 9,5 en 61,3 x 54,5 x 9,5 cm.

De beeldhouwer G. Kemperman te Bergen op Zoom kreeg de moeilijke taak deze brokstukken samen te voegen. Doordat er met name bij het Gethsemanereliëf wel het een en ander ontbrak, is hij er niet in geslaagd de oorspronkelijke verhoudingen geheel juist te reconstrueren. Niet alleen is deze plaat thans bijna 4 cm hoger dan de andere, maar bovendien is de geknielde Christus-figuur te lang van proporties geworden. Hetgeen echter nog gaaf bewaard is gebleven, duidt op de hand van een geoefend beeldhouwer, die op een heel behoorlijk peil stond.

Laten wij nu eerst de voorstellingen nader preciseren.

Op het eerste reliëf zien wij Christus, de handen gevouwen, geknield liggend voor een natuurlijke verhevenheid, waarop de kelk van het lijden staat. Het heuveltje is met bloeiende plan-

ten begroeid. Rond deze middenpartij zijn de resten van olijfbomen met hun artisjokachtig gebladerte waarneembaar. Van de drie uitverkoren apostelen Petrus, Johannes en Jacobus is slechts deze laatste gedeeltelijk gespaard gebleven. Hij ondersteunt in zijn slaap zijn hoofd met de linker hand, terwijl hij met zijn rechter een gebedenboek omvat houdt. Van de uit gevlochten tenen bestaande omheining zijn aan de onderzijde restanten bewaard met daar tussen in een stuk stijl van de poort, die toegang gaf tot de hof.

Op het tweede reliëf zijn in feite twee voorstellingen vereend. Middenin staat de trouweloze Judas, die met zijn rechter hand een lantaarn boven Christus' hoofd heft om hem in het duister goed te herkennen. Inmiddels was Petrus in actie gekomen en had met een zwaard het oor van één van de knechten, Malchus, afgeslagen. Christus echter gebod de voortvarende apostel het zwaard in de schede te steken, terwijl hij het oor weer bevestigde aan het hoofd van de aangevallen dienaar, die met een van pijn vertrokken gelaat was neergezegen. Doorgaans draagt deze knecht de lantaarn, die echter in dit geval in handen van Judas is gekomen. Hier in Zierikzee houdt Malchus in zijn rechterhand een toorts, die uitgedoofd op de grond terecht kwam. Tenslotte zien wij achter Judas een soldaat, die opzij een fors slagzwaard draagt en ons de rug heeft toegewend. Zijn hoofd gaat, op het gelaat na, in een kaproen schuil.

Beide reliëfs zijn aan de bovenzijde door een korfboog, gevuld met laatgotisch traceerwerk, afgesloten. De uitbeelding van de heling van het oor van Malchus is niet bijzonder zeldzaam. Alle vier de evangelisten verhalen hoe Petrus in de Hof van Olijven op Malchus los sloeg, maar slechts Lucas vermeldt dat Christus het oor nam en genas¹. Het aanzetten van het oor blijkt bij nader onderzoek vooral in de Nederlanden en de aangrenzende Duitse gebieden met het Rijnland

¹ Lucas, 22, 49-51: Toen zij, die bij Hem waren, zagen, wat er gebeuren ging, zeiden ze Hem: Heer, willen we met het zwaard er op inslaan? En één van hen trof den knecht van den Hogepriester, en sloeg

hem het rechteroor af. Maar Jezus gaf ten antwoord: Houdt op; genoeg! Hij raakte het oor aan, en genas het.

en Westfalen nogal eens voor weergave in aanmerking te komen. Zo is het thema uitgebeeld in een Utrechts getijdenboekje uit het derde kwart van de 15de eeuw en op de binnenzijde van een paneel uit het atelier van de Westfaalse Meester van Liesborn uit het laatste kwart der 15de eeuw. De buitenzijde is gewijd aan de Maagschap van Christus, terwijl op de binnenkant vier episoden uit Christus' lijden voorkomen: Christus in Gethsemane, het afslaan van het oor van Malchus met de genezing ervan, de geseling en de doornenkroning². Op een ander paneel uit de omgeving van deze meester, de linkervleugel van het Amelsbürener Altaar, in het Westfälisches Landesmuseum in Munster, zijn de doodsstrijd van Christus met de drie slapende apostelen en het verraad van Judas met de heling van het oor van Malchus in één groot tafereel binnen een paneel voorgesteld³.

Een nauwkeurige datering en streekbepaling van de reliëfs leveren wel enige problemen op. Gezien echter de kaproen, het gelobde kraagje en de bij de gordel opbloezende tuniek van de krijger achter Judas, het verticaal geplooid rokje van Malchus en de zijplooien van het gewaad van Judas moet de tijd van ontstaan niet vóór het midden van de 15de eeuw vermoed worden. De iconografie biedt geen mogelijkheid tot een nauwkeurige datering en zeker niet de voorstelling van Christus' doodsstrijd in de Hof van Olijven, die in deze compositie als het ware in West Europa geijkt was voor de hele 15de eeuw en het eerste kwart van de 16de eeuw tot in de jaren dertig toe.

Over de beeldhouwer valt niets te melden. Was het een Noordnederlander of kwam hij tezamen met het materiaal uit Zuid-Nederland? Laten wij het maar op Nederlands werk houden zonder verdere restrictie. Er is te weinig van dit soort monumentaal beeldhouwwerk uit de volle 15de eeuw in onze streken gespaard gebleven om een definitief standpunt te kunnen bepalen.

Tenslotte dient de vraag over de functie van

deze reliëfs beantwoord te worden. Het staat vrijwel vast dat zij deel uit maakten van een stenen altaarretabel, dat in de voormalige St. Lievenskerk prijkte en dat bij de altermatie het veld heeft moeten ruimen. Stenen altaarstukken waren in die tijd zeker niet zeldzaam. Hoewel geschonden door de beeldenstorm kunnen wij ze nog heden ten dage in twee Utrechtse kerken aantreffen. In het noorder dwarspand van de Buurkerk zijn de resten zichtbaar van het altaar van O.L. Vrouwe ter Nood Gods, dat omstreeks 1470 opgericht moet zijn. Beter bewaard is het Potretabel in de Dom, dat kort na 1500 moet zijn opgericht, toen de familie Pot de 14de-eeuwse grafkapel van bisschop Jan van Arkel als haar eigen grafstede in gebruik nam. Het beeldhouwwerk heeft nog veel van zijn originele kleuren in blauw, goud en rood behouden. De uitgebeelde heiligen zijn nog goed herkenbaar, hoewel de koppen deerlijk verminkt zijn⁴. In de Grote Kerk te Goes is een zandstenen retabel gevonden met de voorstelling van de Mis van de H. Gregorius en wellicht daterend uit het begin van de 16de eeuw⁵.

Wanneer nu de reliëfs in Zierikzee als bouw- of vulmateriaal in de toren zijn gebruikt is moeilijk vast te stellen. Het ligt voor de hand om aan te nemen, dat dit geschiedde in het laatste kwart der 16de eeuw, hoewel er ook nog een mogelijkheid bestaat dat zulks al het geval is geweest na de kerkbrand in het jaar 1466. Het ten nutte maken van in onbruik geraakt middeleeuws stenen beeldhouwwerk is een meer voorkomend verschijnsel. Zo vond men in 1893 in de Utrechtse St.-Janskerk de 12de-eeuwse St.-Janssculptuur, die daar als traptrede dienst deed, en in 1877 tussen het puin van de Lemmersluis een mogelijk reeds 13de-eeuwse steen met een Christuskop⁶. In het Noorden lag het natuurlijk voor de hand dat materiaal van verlaten kloosters werd gebruikt voor versterking van de dijken. Van de stenen kruiswegstaties uit Aalten in het Aartsbisschoppelijk Museum, Westfaals werk van om-

² Handschrift: Aartsbisschoppelijk Museum, inv. nr. 1515. — Schilderij: *Catalogus Schilderijen*, Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht 1948, 2 en 3. Ten onrechte aan Dirck Baegert toegeschreven. *Catalogus Tentoonstelling Westfälische Maler der Spätgotik, 1440-1490*, Landesmuseum Munster, juni-sept. 1952, nr 160-164, afb. 48.

³ *Catalogus Tentoonstelling Westfälische Maler der Spätgotik* nr 154-159, afb. 46-47. — *Catalogus Tentoonstelling Het Wonder, Miracula Christi*, Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht, 1962, 67, nr 75 en afb. blz. 80.

⁴ D. P. R. A. Bouvy, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, 84-85 met afb. 94 en 142-144 met afb. 159. — J. Leeuwenberg, „Een nieuw facet aan de Utrechtse beeldhouwkunst III, Vijf Utrechtse Altaarkasten in Noorwegen” *Oud-Holland*, (1959), 96 afb. 8.

⁵ *Oudb. Jb.* = *Bull. N.O.B.*, 3de s. 10 (1930), afb. 5 op blz. 46.

⁶ Bouvy, *o.c.*, 4-5. — De St.-Janssteen bevindt zich in het Centraal Museum Utrecht, de Lemmersteen in het Fries Museum te Leeuwarden.

streeks 1530, is bekend, dat zij in 1870 ontdekt werden als plavuizen in de keukenvloer van de pastorie ⁷.

De vondst in Zierikzee bewijst weer eens te meer dat de beeldhouwkunst in de middeleeuwen druk beoefend werd. Het is pas na de reformatie dat deze tak van kunst enigszins in discrediet raakte en de schilderkunst de kans kreeg haar stempel op de Noordelijke Nederlanden te drukken.

De reliëfs bevinden zich tegenwoordig in het Gemeentemuseum boven in het stadhuis van Zierikzee.

Afgezien van beide besproken reliëfs bezit dit museum ook nog enkele andere brokstukken van figuraal beeldhouwwerk. Deze waren aangetroffen in de rechtersteunbeer aan de westzijde van

de Sint-Lievens Monstertoren op een hoogte van ongeveer 20 meter boven de begane grond en zij werden eveneens door Kemperman gerestaureerd. Het zijn kalkstenen fragmenten van een staande en een knielende heilige, respectievelijk 54 en \pm 44 cm hoog, de staande figuur met resten van roodbruine kleur, de zittende met overblijfselen van roodbruin en blauwgroen. Te oordelen naar de uitgeschulpte plooi bij de staande figuur moeten deze beelden later ontstaan zijn en wel tegen het einde van de 15de eeuw. De beeldhouwer zou wel eens van Nederrijnse herkomst kunnen zijn. Het ligt voor de hand dat het bovengenoemde plooidetail op Duitse invloed wijst.

⁷ *Catalogus Beeldhouwkunst*, Aartsbisschoppelijk Museum, Utrecht. 1962, nr 95-107 en pl. II.

SUMMARY

MEDIEVAL SCULPTURE FROM THE SINT LIEVENS MONSTER CHURCH IN ZIERIKZEE

Some years ago, two sandstone reliefs showing Christ in Gethsemane and the Betrayal by Judas were found in the walls of the St. Lievens Monster Tower in Zierikzee. Both were broken and neither was complete. The restoration and reconstruction, especially of the former, was not entirely successful, the kneeling Christ being too

elongated. The Judas relief also shows the healing of Malchus' ear, cut off with a sword by the apostle Peter. This theme occurs especially in the Netherlands and the adjacent German regions. Several details of the clothing form an indication for a dating around 1450. The reliefs originally belonged to a stone reredos.

DE NIEUWE KERK TE ZIERIKZEE

DOOR

W. H. KEIKES EN H. P. R. ROSENBERG

Een gebouw, dat vandaag „nieuw” wordt genoemd, kan na verloop van tijd toch nog wel eens worden opgenomen in een officieel vastgestelde lijst van historische monumenten. Een goed voorbeeld vormt de zogenaamde Nieuwe Kerk te Zierikzee, een speciaal voor de protestantse eredienst opgetrokken bedehuis, dat na talloze strubbelingen eindelijk in 1848 in gebruik kon worden genomen. Er waren toen inmiddels vele jaren verstreken, om precies te zijn een periode gelegen tussen de rampnacht van 6 op 7 oktober 1832, toen de St.-Lievens Monsterkerk door brand zwaar werd beschadigd en 21 mei 1848, de dag waarop de plechtige inwijding plaats vond van een gloednieuw kerkgebouw op hetzelfde kerkerf.

Hoewel brand in een historisch monument uiteraard altijd rampzalig genoemd mag worden, kan van de brand in de grootscheepse St.-Lievens kapittelkerk bovendien worden gezegd, dat deze helaas te vroeg heeft gewoed . . . Immers, in de eerste helft van de vorige eeuw was er van enige georganiseerde of ongeorganiseerde monumentenzorg nog geen sprake; het kwam dan ook niet in de hoofden van de geschokte Zierikzeese burgers op om hun „Grote” Kerk aan een zorgvuldig herstel of gedeeltelijke reconstructie te onderwerpen. Een ruïne ruimde men liefst zo spoedig mogelijk op. Bovendien werkte de aanblik, die de opstaande zwartgeblakerde muren boden, niet erg inspirerend om de toch zeer aanzienlijke en kostbare restanten te conserveren.

Aktie en initiatief werden voldoende aan de dag gelegd. Men verzorgde speciale uitgaven in de vorm van boekwerkjes en afbeeldingen van de vernielde kerk in steendruk¹ en alom werden geldinzamelingsakties georganiseerd. Op deze wijze kon een niet onaanzienlijk bedrag (f 42 000.—) bijeen worden gebracht.

Vooraf aan de nieuwbouw ging het verzamelen van de enorme hoeveelheden afbraak van de St.-Lievens Monster. Uit de verschillende berich-

ten, die ons zijn overgeleverd, krijgen we wel de indruk, dat men daarbij zeer systematisch en zorgvuldig te werk ging. In speciaal gebouwde keten en binnen omheiningen werden de materialen — in de eerste plaats baksteen, hardsteen en lood — opgeslagen.

Kennelijk had ook het geboomte rondom het afgebrande kerkgebouw zwaar geleden. Reeds op 13 december 1832 werd in het openbaar verkocht „eene groote partij extra zware ijpe boomen, staande op het Kerkhof rondsom de afgebrande Groot- of St Lievens Monster Kerk, waaronder vele zeer geschikt voor wagenmakers, en ander werkhout” . . .².

Doordat de nieuwbouw van de kerk één lange lijdensweg is geworden, heeft men tenslotte maar heel weinig oud materiaal kunnen gebruiken. Het meeste was in de loop der tijden respectievelijk zoek geraakt, verkocht of weggevoerd . . . Hier en daar kan men nog bouwfragmenten terugvinden als stoeppalen, stoepen, grensscheidingen of tuinornament, terwijl ook materialen zijn aangewend voor versterking van de zeewering bij Borrendamme³. Het batig saldo van de afbraak bedroeg f 31 000.—.

Over de motieven, die tot de radicale verwijdering van de bouwresten van de oude kerk (muren werden door middel van buskruit omgehaald!) hebben geleid, kan men blijven gissen, doch er kan geen twijfel over bestaan, dat de organisatie van de afbraak aanzienlijk beter verliep dan de organisatie van de nieuwbouw. Al te lang bleef er een gapend hiaat in het Zierikzees stadssilhouet, zoals een geschilderd gezicht op Zierikzee uit 1839 duidelijk laat zien⁴.

Hoewel in 1848 de wonde in het stadsbeeld weer was geheeld, bleven de meningen over het uiteindelijke resultaat van de kerkbouw sterk verdeeld. In de *Zierikzeesche Courant*⁵ verscheen een vriendelijk stukje: „Het nieuwe kerkgebouw, hoewel in uitgebreidheid niet aan het vorige gelijk, is ruim, maakt bij het binnentreden den gun-

¹ J. Berman, *Beschryving van de St. Lievens Monsterkerk te Zierikzee, op den 7 oktober 1832 door brand ten eenenmale verwoest, Zierikzee 1834.*

² *Zierikzeesche Courant*, 7 en 11 dec. 1832.

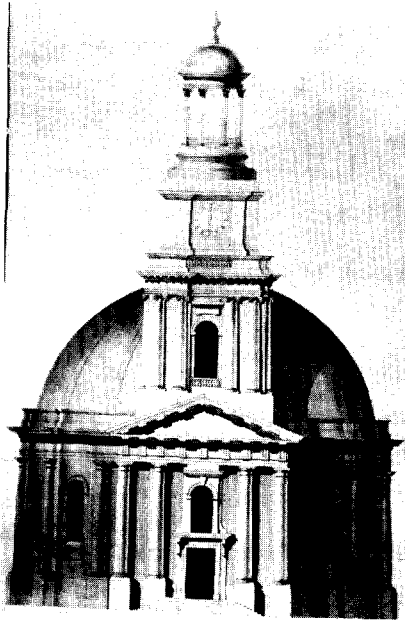
³ J. L. Braber en C. P. Pols, *Zierikzee zoals het was,*

Zierikzee 1970, 89.

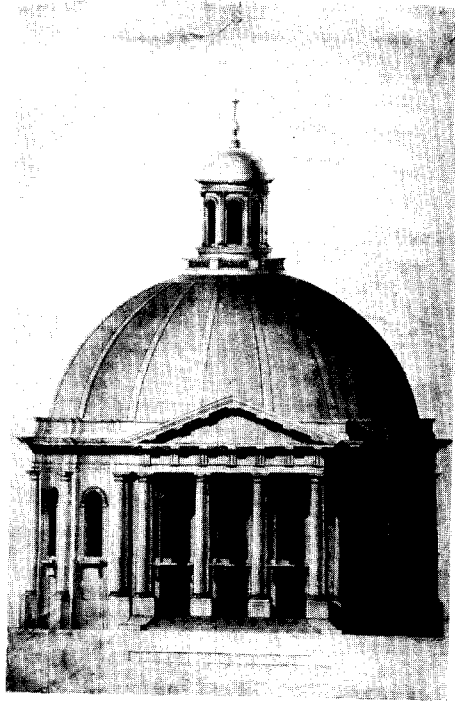
⁴ Gezicht op Zierikzee, van de Oosterschelde af. Schilderij door Jan van Ouwkerk, 1839. Gemeentemuseum Zierikzee.

⁵ *Zierikzeesche Courant*, 24 mei 1848.

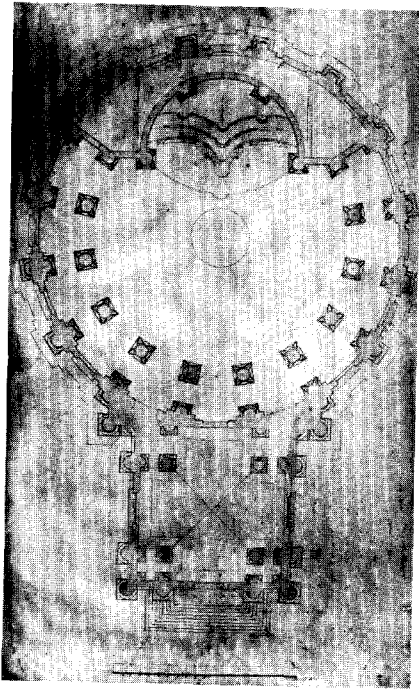
DE NIEUWE KERK TE ZIERIKZEE

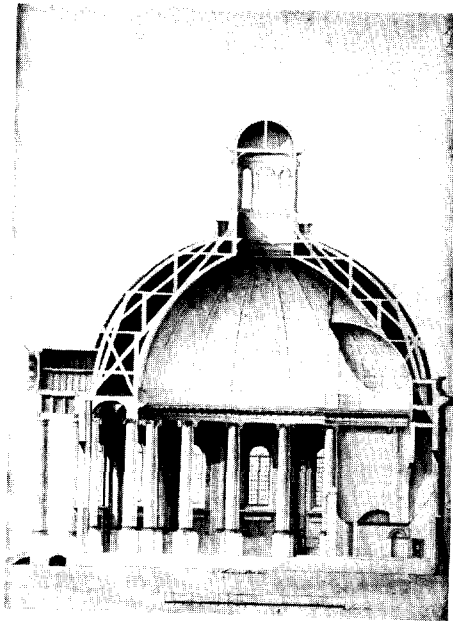
Afb. 1. Eerste ontwerp van P. Huijzers voor de Nieuwe Kerk te Zierikzee, 1833. (Gemeente-archief Zierikzee)

Afb. 2. Tweede ontwerp van P. Huijzers, voor de Nieuwe Kerk te Zierikzee, 1833. (Gemeente-archief Zierikzee)

Afb. 3. Eerste ontwerp van P. Huijzers voor de Nieuwe Kerk, 1833. (Gemeente-archief Zierikzee)

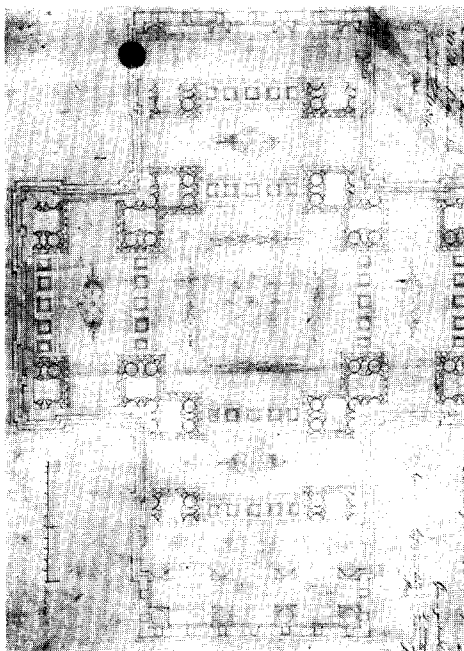

Afb. 4. Tweede ontwerp van P. Huijzers voor de Nieuwe Kerk, 1833. (Gemeente-archief Zierikzee)

DE NIEUWE KERK TE ZIERIKZEE

Afb. 5. Derde ontwerp van P. Huijsers, voor de Nieuwe Kerk te Zierikzee, 1835.
(Gemeente-archief Zierikzee)

Afb. 6. Derde ontwerp van P. Huijsers voor de Nieuwe Kerk te Zierikzee, 1835.
(Gem.-archief Zierikzee)

Afb. 7. De Nieuwe Kerk te Zierikzee uit het zuid-oosten.
(Foto Monumentenzorg 1959)

stigsten indruk en kenmerkt zich door doelmatigheid van inrigting en sierlijke eenvoudigheid". In een vrij recente publikatie⁶ is de toon zeer terughoudend voor zover het de beoordeling van de Nieuwe Kerk betreft: „wel is dit neo-classicistisch monstrum curieus te noemen en heeft enige verdienste in ruimtelijk opzicht" en verder: „de Grote kerk alhier blijft als stijlproduct uit de 19e eeuw een curiosum".

De uiterlijke gedaante en de eventuele doelmatigheid van het in 1848 voltooide kerkgebouw zijn trouwens wel vaker ter discussie gesteld; in zoverre mag het resultaat van de ontwerper(s) zeker belangwekkend worden genoemd. Er is in 1920 nogal wat strijd gevoerd over de mogelijke betekenis van de kerk naar aanleiding van een bericht als zou de kerkvoogdij der hervormde gemeente te Zierikzee het voornemen koesteren om tot afbraak over te gaan, althans de kerk voor afbraak te verkopen⁷. Verschillende gemeentelieden bleken onoverkomelijke bezwaren te hebben „wijl het gebouw, hoewel op zichzelf van geen bouwkundige betekenis, toch een onmisbaar onderdeel uitmaakt van een zeer fraai stads-gedeelte". Deze formulering werd door de redactie van de Zierikzeesche Nieuwsbode met kracht bestreden al hechtte ook zij aan het voortbestaan van de kerk: „Fraai is zij niet in haar dor classicisme, doch zij is een type van haar tijd en wellicht zelfs een der voornaamste. Wanneer de Nieuwe Kerk verdient bewaard te worden, dan is het als karakteristiek vertegenwoordigster van haar tijdperk, dat nu eenmaal op bouwkundig gebied niet uitmuntte. Hare architectonische betekenis ligt, meer dan in hare schoonheid in haar historisch belang, n.l. als een schakel in den ontwikkelingsgang onzer bouwkunst" ⁸.

Bovengenoemde aanslag op haar bestaan werd weliswaar afgewend, maar de Nieuwe of Grote Kerk van Zierikzee blijft blijkbaar talloze mensen intrigeren. Vooral nu de kerkelijke gemeente weinig weet aan te vangen met het nogal logge gebouw, dat dringend om kostbare voorzieningen vraagt, komt men met de dolste plannen. Een

⁶ C. Postma, „Zierikzee, veranderend stadsbeeld", *Mededelingenblad van de vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland*, 7 (1967), 4.

⁷ *Zierikzeesche Nieuwsbode* (waarin opgenomen *Zierikzeesche Courant*), 19.1.1920.

⁸ Zie ook *De Bouwwereld* 19 (1920), 15. In *Buiten* 14 (1920), 58-59, wordt deze opvatting met kracht bestreden en wordt een pleidooi gevoerd voor de sloping van de Nieuwe Kerk om „de schoonheid van Nederland te verdedigen tegen de kunsthistorici".

⁹ *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 4.2.1969.

inwoner van Zierikzee zag zelfs een mogelijkheid om in het kerkgebouw een zwembad te maken: „het gebouw staat er, grond behoeft niet te worden gekocht en er is voldoende parkeerruimte. En: een kerk met een bad er in doet niemand schade" . . . ⁹.

Toen in 1835 bestek en voorwaarden van aanbesteding betreffende „den opbouw van een geheel nieuw kerkgebouw voor de hervormde gemeente, op het terrein waar de afgebrande St.-Lievens Monsterkerk heeft gestaan, en zulks met de levering van alle nog daartoe benodigde materialen" ¹⁰ in druk verscheen, kon men nauwelijks vermoeden welk een moeizame weg nog zou moeten worden afgelegd. Het zou onbillijk zijn om voor de naderhand ontstane moeilijkheden de kerkvoogdij geheel en al aansprakelijk te stellen. Een ongelukkige samenloop van omstandigheden, waarbij vooral nijpend geldgebrek bij de aannemers de doorslag gaf, heeft de bouw bij herhaling in sterke mate vertraagd en zelfs gedurende vrij lange perioden volkomen tot stilstand doen komen. Mede als gevolg van die bijzondere omstandigheden is er tijdens de zeer langdurige bouwperiode heel wat aan de plannen gedokterd, zoals een reeks van, overigens interessante, ontwerpen ¹¹ duidelijk aantoot.

Aanvankelijk waren kerkvoogden der hervormde gemeente te Zierikzee met de te Breda woonachtige architect Pieter Huijsers Azn. (1781-1848) tot overeenstemming gekomen. In de neo-classicistische kerkelijke architectuur uit de eerste helft van de 19de eeuw neemt deze een belangrijke plaats in. Waarschijnlijk maakte hij deel uit van de uit Klundert afkomstige architectenfamilie Huysers, Huijsers of Huisers, waarvan vier leden als bouwmeester of opzichter zijn werkzaam geweest tussen het midden van de 18de en het tweede kwart van de 19de eeuw ¹². Behalve door de belangwekkende reeks ontwerpen, die hij in 1833 en 1835 maakte voor de Nieuwe Kerk te Zierikzee, is hij ons ook bekend door enkele kerkelijke en wereldlijke bouwwerken in het Brabantse.

¹⁰ *Bestek en voorwaarden van aanbesteding betreffende de Nieuwe Kerk te Zierikzee, april 1835* (gedrukt), gemeentebibliotheek Zierikzee.

¹¹ Gemeentearchief Zierikzee, historisch-topografische collectie. Het kerkvoogdij-archief bevat weinig gegevens betreffende de kerkbouw.

¹² B. H. Stolte, „Plannen tot restauratie der middel-eeuwse kerk van St. Jan te Roosendaal in 1790-1793", *Jaarboek Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos*, 21 (1961), 115-123.

Huijsers' St-Antoniuskerk aan de Jansstraat in Breda (1836-1837) behoort wat haar gevel betreft tot de meest plastische en monumentale stukken „waterstaatsarchitectuur”¹³ Qua opbouw hoort deze façade tot de groep kerkgevels met verhoogd middenstuk en inzwenkende zijkanten, waarvan P. Plukhooy Bzn.'s Bonifaciuskerk aan de Dordtse Wijnstraat (1823-1826) het prototype is en dat enigszins doet denken aan Philip Vingboons halsgevels in Amsterdam. Is de Dordtse gevel een streng stuk baksteenarchitectuur zonder zuilen of pilasters, Huijsers' Bredase gevel heeft een gepleisterde middenrisaliet, waarvan de boven- en benedenzone gescheiden worden door een zwaar hoofdgel. Beneden paste Huijsers gekoppelde dorische, boven gekoppelde jonische zuilen toe. De toren van de Antoniuskerk bestaat uit een vierkante klokkenverdieping met dubbele korinthische halfzuilen op de hoeken en een achthoekige koepelbekroning. De kerk is een driebeukige halleruimte met korinthische zuilen en gestucadoorde tongewelven. Vanwege de sterke verwantschap in de torens zou er aanleiding kunnen bestaan ook de Hervormde kerk in Steenberg en aan Pieter Huijsers toe te schrijven. De gevel van deze in 1832 gebouwde kerk is strenger: kolossale toscaanse muurzuilen dragen een trigiefen-kroonlijst met zwaar fronton. Ook inwendig zijn hier toscaanse zuilen gebruikt. Van Huijsers is ook het in 1830 gebouwde raadhuis te Zundert, waarvan de gepleisterde gevel een brede middenrisaliet met vier korinthische muurzuilen en een fronton heeft¹⁴.

Veel monumentaler dan het tot nu toe genoemde werk zijn de ontwerpen, die Huijsers in 1833 maakte voor de Zierikzeese Nieuwe Kerk. De eerste twee, met de hand gekleurde, ontwerp-tekeningen tonen een ronde koepelkerk met smalle omgang en jonische zuilen. Evenmin als bij alle overige ontwerpen is het noorden aangegeven, zodat het niet zeker is, aan welke zijde zich de ingangspartij bevindt. Deze is hier uitgewerkt tot een ruim portaal, overkluisd door een kruisgewelf, waarboven een hoge toren verrijst (afb. 1 en 3).

Wanneer men er van uitgaat, dat Huijsers de middeleeuwse St.-Lievenstoren wenste te behouden, moet hij zijn toren bij de koepelkerk wel aan de oostzijde hebben geprojecteerd. Veel waarschijnlijker is het, dat hij bij zijn ontwerp geen

rekening heeft gehouden met de Keldermans-toren. In dit verband is het opmerkelijk, dat de onbekende architect, die kort voor of tegelijk met Huijsers ontwerpen leverde voor een hallekerk en een pseudobasiliek, evenmin uitging van de bestaande toren en zelf een nieuwe toren in zijn kerk opnam. Zeker is, dat in die tijd de magistraat er niet over dacht om de oude toren op te geven. In 1835 verkreeg men een subsidie voor herstel en pas twintig jaar later nam het verval zodanige vormen aan, dat men overwoog van verder onderhoud af te zien. Ook toen was er van afbraak geen sprake.

Zowel de kerk als het portaal bij Huijsers' eerste koepelkerk-ontwerp hebben Dorische muurzuilen en rondboogvensters. De gevel van het portaal is versierd met twee maal twee zuilen, die een trigiefenlijst en fronton dragen. De toren heeft boven het portaal een klokkeverdieping met dubbele ionische halfzuilen, daarboven een attiekverdieping met wijzerplaten en tenslotte een open koepelbekroning met korinthische zuilen. Of de koepelkerk zelf ook een lantaarn had moeten krijgen is op de beide bewaard gebleven tekeningen niet te zien. In dat geval zou een uitzonderlijke reeks van onderling contrasterende elementen het Zierikzeese stadssilhouet hebben beheerst: de laatgotische torentors, de hoge koepelkerk met haar lantaarn en de forse toren daarbij met zijn vierkante en ronde geledingen.

De tweede reeks ontwerp-tekeningen, bestaande uit zes stuks, behelst dezelfde koepelkerk, maar nu zonder toren. Het portaal is vervangen door een zuilenportiek aan de stadszijde (afb. 2 en 4), die in alle volgende ontwerpen van Huijsers en Grauss zal blijven bestaan. De door een omgang met balustrade omgeven lantaarnbekroning is rond en heeft jonische halfzuiltjes tussen de getoogde openingen.

Het meest opmerkelijk is de inwendige dispositie van de beide koepelkerkontwerpen. Zowel de plattegronden als de doorsneden laten zien, hoe Huijsers in dat deel van de omgang, dat tegenover de ingang is gelegen, een soort proscenium, een wellicht aan de barokke theaterbouw ontleend motief, plaatst, waarin de preekstoel en daarboven het orgel zijn opgenomen. De halfcirkelvormige achterwand wordt door jonische muurzuilen verticaal geleed. Onder en naast dit

¹³ A. J. van der Aa, *Geschiedkundige beschrijving van de Stad Breda en hare omstreken*, Gotinchem 1845, 49-50.

¹⁴ L. Ph. Spildooren, „De drie stadhuizen van Steenberg en Steenberg”, *Uit stad en lande van Steenberg*, Steenberg 1958, 81-96.

„proscenium” vinden portalen, consistoriekamer, diakenkamer en kosterkamer een plaats.

Voor de twee koepelkerkontwerpen van Huijzers zijn eigenlijk geen voorbeelden in de 17de en 18de-eeuwse architectuur te onzent aan te wijzen. Een zuiver ronde aanleg met inpandige omgang komt niet eerder voor. De combinatie koepelkerk met toren is minder uitzonderlijk. Men vindt haar in 1604 bij Coenraet van Noremburchs protestantse kerk te Willemstad¹⁵ en eveneens bij de 1607-1627 door Wenzel Cobergher gebouwde bedevaartskerk in Scherpenheuvel¹⁶. Voor vergelijking zou wellicht ook de Waalse kerk in Maastricht (Nicolas Cornhaire uit Luik, 1732) in aanmerking kunnen komen¹⁷.

Het is niet erg verwonderlijk, dat van de ambitieuze koepelkerk-ideeën niets terecht gekomen is. In 1835 kwam Huijzers dan ook met een nieuw plan, dat heel wat minder pretenties had: een kruiskerk in een strakke, classicistische vormgeving met aan de voorzijde een zuilenportiek en aan de achterzijde muurzuilen, beide met fronton (afb. 5 en 6). De zijgevels vertoonden een pilasterordonnantie en boogvensters, gedragen door kleine hoofdstellen op consoles. Ook de dwarsarmen hadden een frontonbekroning. Het inwendige zou smalle zijgangen krijgen en de dubbele muurzuilen corresponderden blijkens de plafondtekening met eveneens gekoppelde zuilen aan weerszijden van de middenruimte. De stucversiering van de plafonds was in late Empirevormen opgevat.

Met de uitvoering van dit derde plan is men inderdaad begonnen. Huijzers nam zelf de bouw aan voor f 109 000.—. Met voortvarendheid werd het grote werk aangevat; de funderingen en het eerste opgaand muurwerk waren spoedig gereed, zodat reeds op 9 september 1835 de plechtige eerste-steen-legging kon plaats vinden: „reeds van den vroegen morgen was het terrein der kerk met een aantal vlaggen en bloemfestonnen versierd, en leverde een bijzonder tafereel tegen de daaromliggende steenhoopen en bouwstoffen op”¹⁸. De talrijke werklieden werden vanwege het feest op brood, kaas en wijn getrak-

teerd! Maar wie de goede stemming en de feestelijke entourage als gunstige voortekenen had beschouwd, zou al zeer spoedig bedrogen uitkomen. Want veel verder dan de kale muren kwam men niet. Wegens financieele moeilijkheden moest het werk noodgedwongen worden gestaakt. Een proces volgde en de jaren verstreken . . . Nadat in 1843 een schikking was bereikt, werd het werk opnieuw aanbesteed voor f 87 000.—.

De reeks ongedateerde ontwerpen, die op deze aanbesteding betrekking heeft, is gesigeneerd door G(erardus) H(endrik) Grauss, stadsbouwmeester van Middelburg. Opnieuw betekende dit een vereenvoudiging van de plannen: de dwarsarmen werden vervangen door brede middenrisalieten en de smalle zijgangen verdwenen. Voor- en achtergevel behielden echter de vormgeving, zoals Huijzers die had ontworpen. Na een faillissement van de aannemer volgde op 22 november 1845 tenslotte de aanbesteding, die werkelijk tot een voltooiing zou leiden. Ditmaal was P. van der Linde uit Zierikzee de aannemer, die voor f 53 000.— inschreef.

De drie tekeningen, waarnaar de kerk is voltooid, dragen de signatuur van Grauss' opzichter, J. Bourdrez, die ook bekend is als bouwmeester van de neoclassicistische r.k. kerk aan de Lange Noordstraat in Middelburg, gebouwd in 1844-1846 en verwoest in 1940¹⁹. Deze keer bestond de versobering uit het achterwege laten van de zijrisalieten, zodat een eenvoudige zaalkerk ontstond (afb. 7). Niettemin is het gebouw nog indrukwekkend door zijn grootte: de oppervlakte bedraagt 1225 vierkante meter (bij de St.-Lievens was dat trouwens 4100 m²!). De hoge portieken aan voor- en achterzijde worden geschraagd door machtige dorische zuilen en bekroond door een fors, driehoekig fronton. In het interieur bleven de gekoppelde jonische muurzuilen met de daarboven verkropte kroonlijst gehandhaafd.

Op 21 mei 1848 vond eindelijk de plechtige ingebruikneming van het kerkgebouw plaats. In de dienst van 5 november van dat jaar kon het

¹⁵ M. D. Ozinga, *De Protestantsche Kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd*, Amsterdam 1929, 12-19.

¹⁶ J. H. Plantenga, *l'Architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant, 1598-1713*, Den Haag 1926, 39, fig. 55.

¹⁷ E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, *De monumenten in de gemeente Maastricht = de monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg*, I, 2,

Den Haag 1930, 208-211.

¹⁸ *Zierikzeesche Courant*, 11.9.1835. Zie ook: „Zierikzee bouwde een kerk na de kerkbrand van 1832”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 20.12.1949.

¹⁹ C. A. van Swigchem, „200 jaar monumenten van bouwkunst in Zeeland”, *Zeeuws Genootschap der Wetenschappen 1769-1969*, Middelburg 1969, 53. — J. van Ham en B. Leynse, *Middelburg in oude ansichten*, Zaltbommel 1969, 58-59.

nieuwe orgel, dat nog steeds als een uitstekend instrument bekend staat, voor de eerste maal worden bespeeld²⁰.

De ontwerptekeningen, 28 in getal, bewaard in het gemeentearchief te Zierikzee, vormen een verrijking van onze kennis aangaande de mogelijkheden in de neoclassicistische bouwkunst uit het tweede kwart van de 19de eeuw. De vroegste, ongedateerde en ongesigioneerde ontwerpen, die doen vermoeden, dat Huijsers met andere architecten meeding in een prijsvraag, zijn vrij traditioneel van opzet en tonen achtereenvolgens een hallekerk en een pseudobasiliek, beide met een typische „waterstaats“-toren.

De zaalkerk, die uiteindelijk uit Huijsers' kruiskerkontwerp is ontstaan, vormt in alle opzichten een unieke verschijning in de neoclassicistische architectuur. Slechts zeer weinig kerken uit die periode zijn er op berekend van alle zijden gezien te worden. De monumentale prostyle heeft de Zierikzeese kerk als aan de burgerlijke bouwkunst van het classicisme ontleend motief gemeen met een groep andere „Waterstaatskerken“: de in 1822 gewijde Willibrorduskerk van A. Tollus in Den Haag, de twee jaar later gewijde St. Jan van dezelfde architect aan de Schiedamse Lange Haven, Suys' Mozes en Aaron in Amsterdam (1837-1841) en K. G. Zochers St. Augustinus te Utrecht (1839-1840). Bij al deze kerken blijft de uitwendige monumentaliteit beperkt tot de voorgevel en de toren; in Zierikzee zijn de zijgevels in hun baksteenvormen weliswaar veel soberder dan de voor- en achtergevel, maar met hun rondboogvensters, consoles onder de vensterdorpels en strenge pilasters maken zij toch een verzorgde indruk.

Het interieur is in zijn koele voornaamheid een late uiting van het Empire, waarin men de hand van Huijsers ondanks alle vereenvoudigingen door Grauss en zijn opzichter Bourdrez nog herkent.

Het is te hopen, dat de hervormde gemeente een weg zal vinden om dit zeldzame monument van 19de-eeuwse bouwkunst in stand te houden.

²⁰ Het orgel in de Nieuwe Kerk te Zierikzee heeft 33 sprekende stemmen, twee klavieren, vijf pedaal. In 1848 is dit werk door Kam en Van der Meulen uit Rotterdam geleverd. M. H. van 't Kruijs geeft in zijn boek *Verzameling van disposities der verschillende orgels in Nederland* (1885) een opgave van de dispositie, die behoudens enkele kleine wijzigingen intact bleef. De intonatie van het pijpwerk herinnert aan de klank van de Bätzorgels. De orgelkas onderging geen wijzigingen, de vormgeving van het front is kenmerkend voor de bouwperiode en geheel in overeenstemming

ONTWERPTEKENINGEN VOOR DE NIEUWE KERK

A1. Dwarsdoorsnede van een driebeukige hallekerk met tongewelven, jonische zuilen en ingetekend orgel. 46 x 72 cm. Drie daken.

A2. Plattegrond en zij-opstand van A1. met ingetekend bankenplan en aan de vermoedelijke oostzijde toren met zijruimten. Aan de vermoedelijke westzijde voorhal en toscanse zuilenportiek met fronton. 54.5 x 72.4 cm.

B1. Waarschijnlijk zelfde hand. Plattegrond en lengtedoorsnede van een pseudobasiliek met smalle zijbeuken en toren. Zuilen met jonische kapitelen. Ingetekend bankenplan. Dispositie van toren met zijruimten, westelijke voorhal en zuilenportiek als in A. 1 en 2. 41.7 x 51.8 cm.

B2. Zij aanzicht pseudobasiliek met toren en aan de tegenovergestelde zijde portiek. 36.6 x 50.7 cm.

B3. Dwarsdoorsnede pseudobasiliek. 36.7 x 51.8 cm.

C1. Variant op B. 1, 2 en 3. Zelfde hand, zelfde torenontwerp. Voor- en achtergevel. Risaliet met fronton voor de toren; aan de andere zijde voorbouw, dwars op de as van de kerk, met zuilenportiek. 41.2 x 52 cm.

D1. Ontwerp tekening koepelkerk met toren, oostaanzicht. Gesigioneerd P. Huijsers Az 1833. 93.2 x 59.6 cm (afb. 1).

D2. Plattegrond van D. 1. Inwendig kruisvormig portaal, waarboven de toren. Aan de westzijde binnen de door jonische zuilen van de middenruimte gescheiden omgang een halfronde apsis, waarin kansel en orgel. Daaronder consistoriekamer, kamer voor de diakenen en kosterskamer. Rechts en links van de apsis portalen. Gesigioneerd P. Huijsers Az 1833. 96.4 x 59.1 cm (afb. 3).

E1. Plattegrond koepelkerk met zuilenportiek zonder toren. De linker helft geeft het funderingsplan aan; rechts de doorsnede door de onder D. 2 genoemde kamers. Gesigioneerd P. Huijsers Az 1833. 95.4 x 61.4 cm.

E2. Plattegrond koepelkerk met zuilenportiek. Doorsnede boven de onder D. 2 genoemde kamers, overigens identiek met D. 2. Gesigioneerd P. Huijsers Az 1833. 96 x 60 cm.

E3. Lengtedoorsnede midden door prostyle, koepel en apsis. Gesigioneerd P. Huijsers Az 1833. 90 x 64.8 cm (afb. 4).

E4. Dwarsdoorsnede gezien naar de drie portalen in de oostgevel. Gesigioneerd P. Huijsers Az 1833. 95 x 58.6 cm.

E5. Buitenaanzicht gezien naar de prostyle. Gesigioneerd P. Huijsers Az 1833. 85.3 x 59.7 cm (afb. 2).

met het classicistische kerkinterieur. Van het werk van W. H. Kam en H. van der Meulen is zeer weinig bewaard gebleven. Naast het orgel in de Grote Kerk te Dordrecht, dat in 1859 als drieklaviers werk met vrij pedaal en 51 stemmen voltooid werd (orgelkas en front zijn van het orgel, dat Nicolaas Verhagen hier in 1670 bouwde) bleef nog een viertal instrumenten min of meer ongewijzigd over. Het orgel in Zierikzee is hiervan de belangrijkste vertegenwoordiger. (Vr. meded. van de heer B. Wijnands te Oude Tonge).

E6. Plattegrond van de koepelconstructie. Gesigneerd P. Huijsers Az 1833. 82 x 60.5 cm.

F1. Buitenaanzicht voorgevel van kruiskerk met prostyle. Bijschrift: Voorfront eener nieuw te bouwen Kerk voor de hervormde gemeente te Zierikzee, ontworpen den 1. April 1835 door P. Huijsers Az. 52 x 74 cm (afb. 5).

F2. Buitenaanzicht zijgevel van kruiskerk met prostyle. Bijschrift: Zijfront eener nieuw te bouwen Kerk enz. als F. 1. 52 x 87 cm.

F3. Constructietekening voor de bekapping van de kruiskerk met prostyle. Bijschrift: Kapteekeningen van de nieuw te bouwen Kerk enz. als F. 1. 58 x 96 cm.

F4. Plafondtekening voor de kruiskerk met prostyle. Bijschrift: Teekening der Plafonds eener nieuw te bouwen Kerk enz. als F. 1. 60 x 87 cm (afb. 6).

F5. Doorsnede bekapping voor de kruiskerk met prostyle. Geen bijschrift. 62.4 x 100 cm.

G1. Ongedateerd en ongesigneerd ontwerp voor een kerkgevel met toskaanse prostyle en opzetstuk met koepeltorentje. 66 x 54.4 cm.

H1. Zijgevel buitenaanzicht van zaalkerk met brede

middenrisaliet, bekroond door fronton. Gesigneerd G. H. Grauss Architect. 41.8 x 63.6 cm.

H2. Kaptekening, behorend bij H. 1. Gesigneerd G. H. Grauss Architect. 48 x 75 cm.

H3. Lengtedoorsnede van de zaalkerk met brede middenrisalieten. Daaronder plattegrond. Gesigneerd G. H. Grauss Architect.

H4. Plan tot de voltooiing van de onafgebouwde kerk der Hervormde Gemeente te Zierikzee. G. H. Grauss, Architect. Plattegrond van de zaalkerk met brede middenrisalieten, gesign. G. H. Grauss Architect. 41.5 x 67 cm.

I1. Plattegrondtekening van het gewijzigd plan der nieuwe kerk van de Hervormde Gemeente te Zierikzee met de fondering voor het nieuwe gedeelte der zijmuren. Gesigneerd J. Bourdrez opzigter del. Behoort bij rapport d.d. 16 aug. 1845. 53 x 78 cm.

I2. Teekening der kapwerken. Gesigneerd J. Bourdrez opzigter. Behoort bij rapport 16 augustus 1845.

I3. Kaptekening. Gewaarmerkt als behorende bij het Proces Verbaal van aanbesteding van dit werk. Op heden den 22 November 1845. (De aannemer P. van der Linden). Gesigneerd G. H. Grauss Architect.

SUMMARY

THE NIEUWE KERK (NEW CHURCH) IN ZIERIKZEE

On the site of the St. Lievens Monster Church destroyed by fire in 1832, there is now a church in the Neo-Classical style begun in 1835. The construction of this church was interrupted shortly afterward and was not resumed until 1845, the building being completed in a simplified form in 1848.

The series of designs for the Nieuwe Kerk kept in the Zierikzee municipal archives contribute greatly to our knowledge of the various possibilities and concepts current in the Neo-Classical architecture of the second quarter of the nineteenth century. The most important material is the three series of designs by Pieter Huijsers (1781-1848) in which he successively submitted a plan for a domed rotunda with a tower, a domed rotunda without a tower, and a cruciform church with a prostyle on the front wall and columns incorporated into the rear wall.

The last of these designs, dating from 1835, proved to be still too expensive for the small

town of Zierikzee and was considerably simplified by the municipal architect of Middelburg, G. H. Grauss, and his assistant, J. Bourdrez. This led, in 1845-1848, to a church which is unique in Neo-Classical church architecture in more than one respect. Not only the front façade with its pedimented colonnade but also the rear façade where, instead of a prostyle, half columns are applied against the wall, and the side walls with their sober brick architecture, are carefully detailed in connection with the detached situation of the building in the centre of the church square. This situation makes the Nieuwe Kerk an exception among the churches of the Neo-Classical period, in which it is almost always only the front which possesses monumental allure. Despite all the simplifications, the hand of the original designer can be clearly recognized in the interior with its double Corinthian columns along the walls.

VERDEDIGINGSPOORTEN VAN ZIERIKZEE

DOOR

H. JANSE EN W. H. KEIKES

Er zijn in het rijke monumentenbezit van Zierikzee in de loop der eeuwen betreurenswaardige bressen geslagen, al bleef dan ook „het meeste en het belangrijkste” behouden ¹. Maar door een gelukkig samenspel van allerlei factoren kan men zich in Zierikzee nog steeds verheugen over de aanwezigheid van een drietal zeer monumentale en uitermate schilderachtige verdedigingspoorten: de Noord- en Zuidhavenpoorten en de Nobelpoort. Wie deze markante en robuuste gebouwen eenmaal heeft bewonderd, stapt dan maar liever over het onherstelbare verlies van een viertal andere poorten heen . . .

Wij zullen ons in deze bijdrage derhalve ook niet verder verdiepen in de historie van de uit het stadsbeeld verdwenen poorten, — de Bagijnepoort werd al in 1623 afgebroken! —, maar ons bezig houden met het wel en wee van het geheel gerestaureerde Havenpoortencomplex en de Nobelpoort, die aan dringend herstel toe is.

Deze poorten, een stadsmuurfragment, en het zogenaamde Blauwe Bolwerk, vormen de laatste, overigens zeer belangwekkende, restanten van de vroegere verdedigingswerken rondom Zierikzee. Met haar grachten, muren en poorten moet de stad in een ver verleden een boeiend schouwspel hebben opgeleverd. Spijtig genoeg is slechts een enkel geschilderd of getekend stadsgezicht bewaard gebleven, dat ons deze ommuurde hoofdplaats van Zeeland-beoosten-de Schelde in die gedaante doet kennen (pl. xvii, afb. 1 en 2) ².

Hoewel Zierikzee enkele malen strijdtooneel is geweest (1303/'04, 1575/'76), heeft de stad toch geen bijzondere bekendheid verkregen als vestingstad. Misschien is dit dan ook mede de reden, dat Schukking in zijn beschrijving van oude vestingwerken in Nederland ³ Zierikzee volkomen over het hoofd heeft gezien. En dat, terwijl archivaris en „stadshistorienschrijver” P. D.

de Vos al eens een monografietje aan de Zierikzeese stadspoorten had gewijd ⁴. Ook Westendorp Boerma heeft niet verzuimd om in ruime mate aandacht te schenken aan de verdedigingswerken van Zierikzee ⁵.

De stad was geheel omgeven door een muur met een weergang op spaarbogen, voorzien van halfronde uitbouwen op korte afstand van elkaar. Slechts enkele waren gesloten en hadden derhalve de vorm van een waltoren. Bij de Noordhavenpoort stond de zogenaamde Beulstoren, gesloopt in 1809 ⁶. Daar de stad van betrekkelijk weinig strategisch belang was, werd de ommuring in de 17de en 18de eeuw niet vervangen door een meer moderne omwalling. De geïsoleerde ligging van Zierikzee zal het behoud van de belangrijkste poorten, zelfs nog met een klein gedeelte stadsmuur, mogelijk hebben gemaakt.

Na 1304 kreeg een stadsuitleg in oostelijke richting haar beslag. Het er bij getrokken gedeelte werd uiteraard eveneens ommuurd en van poorten voorzien. Van de drie opgetrokken poorten zal de Nobelpoort de oudste zijn. Dit menen wij mede te mogen afleiden uit het gebruik van Doornikse steen aan het onderste gedeelte en het metselen van de bakstenen van datzelfde gedeelte in zogenaamd Vlaams verband. Daarbij is geen afwisseling te bespeuren van lagen stenen in de lengterichting en stenen in de diepterichting van de muur, maar een afwisseling van stenen in lengte- en diepterichting in iedere laag metselwerk.

De beide kenmerken, die wijzen op een bouwtijd in het eerste kwart van de 14de eeuw, ontbreken nagenoeg geheel bij de Zuidhavenpoort. De ribben van de kruisgewelven van de Nobelpoort zijn grover geprofileerd dan die van de Zuidhavenpoort. Oorspronkelijk zal de Noordhavenpoort een soortgelijke vorm hebben gehad,

¹ C. A. van Swigchem, „200 Jaar monumenten van bouwkunst in Zeeland”, *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1769-1969*, Middelburg 1969, 40.

² Gezicht op Zierikzee; schilderij op paneel, 1506 of kort daarvoor, bezit gemeentemuseum Zierikzee (stadhuis); gezicht op Zierikzee, waterverftekening 17de eeuw (anoniem), aanwezig in de historisch-topografische collectie van het gemeentearchief Zierikzee.

³ W. H. Schukking, *De oude vestingwerken van Nederland*, Amsterdam ⁴1947.

⁴ P. D. de Vos, *De stadspoorten van Zierikzee*, Zierikzee 1946.

⁵ J. J. Westendorp Boerma, *De historische schoonheid van Zierikzee*, Amsterdam 1946, 25-35.

⁶ Van Swigchem, *o.c.*, 40.

maar deze werd rond 1500 en in 1559 grondig gewijzigd.

Nobelpoort

Hoewel de Nobelpoort nog steeds een zeer fraaie aanblik oplevert — het voortvretend verval is (gelukkig?) op afstand niet te zien — is dit gebouw toch wel wat vereenzaamd komen te liggen temidden van het groen, dat de voormalige stadswal siert. Deze poort, „de meest Middeleeuwsche van het trotsche drietal”⁷, mag in ons land tevens de meest volledige stadspoort heten uit de vroege 14de eeuw. Met uitzondering van de gevel aan de veldzijde tussen de beide torens is vrijwel alles nog in ongewijzigde toestand aanwezig.

Het gebouw bestaat uit een fors rechthoekig bouwblok van ongeveer 11 x 11.5 m, geflankeerd door twee ronde torens met een diameter van 6 meter, op de hoeken aan de veldzijde.

Boven de met twee kruisgewelven overdekte doorgang bezit de poort twee verdiepingen en een zolder. Naast de poort is aan weerskanten een ruimte, waarin zich tevens de toegang bevindt tot de benedenruimten van de beide torens. In de westhoek aan de stadzijde is een spiltrap in de muurdikte aangebracht. De beide loodzware eiken poortdeuren zijn voorzien van een bescherming van ontelbare smeedijzeren spijkers. Voor de deuren tekent zich de sleuf af voor de hamei (valhek).

Op de eerste verdieping bevindt zich in de andere hoek aan de stadzijde een tweede spiltrap in de muurdikte. Deze loopt ook ongeveer twee meter naar beneden en heeft daar eens toegang gegeven tot de weergang op de stadsmuur. Aan de buitenzijde is een dicht gemetselde doorgang zichtbaar.

In het voormalige wachtlokaal op de eerste verdieping is een stookplaats met wangen en consoles in Doornikse steen, tegen de oostelijke wand. In de beide torens worden de ruimten gedekt door een koespelgewelf. In de hoeken ervan, naar de stad gekeerd, bevinden zich de privaten, zoals ze ook in de ruimte op de begane grond en de tweede verdieping op die plaats zijn, steeds iets van elkaar verspringend. Op deze wijze kon het afval vrij naar beneden vallen, in de stadsgracht. In de muren van de torens zijn afwisselend kijksleuven en rechthoekige gaten aangebracht, die als schietgaten gediend zullen hebben.

Alleen de westelijke spiltrap gaat via de tweede verdieping door naar de zolder; de oostelijke trap stopt bij de tweede verdieping. De hoofdruimte aldaar bezit een interessante constructie. De balklaag erboven wordt ondersteund door twee keurig bewerkte standvinken. In oost-west richting zijn sleutelstukken met eenvoudig houtsnijwerk en peerkralen aangebracht. Daarop ligt een zware onderslagbalk, die de fors uitgevoerde balklaag onder de zolder ondersteunt. In deze ruimte is een soortgelijke stookplaats als op de eerste verdieping,

maar hier tegen de westelijke muur. De ruimte wordt, evenals het lokaal eronder, verlicht door een breed venster, geflankeerd door een smal aan weerszijden, aan de stadzijde.

Op de zolder ziet men een fraaie vroeg-14de-eeuwse kap (figuur). Op deze hoogte was voor de muur langs een verbinding tussen de beide torens, vermoedelijk met werpgaten. Door het wegbreken van de muur aan de veldzijde in de 18de eeuw en de vervanging daarvan door een meer naar buiten geplaatste muur is de situatie gewijzigd. De oude vorm is overal duidelijk aanwijsbaar.

De oostelijke toren wordt bekroond door een acht-kante spits op een achzijdig uitgemetselde voet. De spits rust op een ouder balkkruis en schijnt een latere vernieuwing. Hetzelfde is het geval met de zestienzijdige spits op de westelijke toren. Deze heeft dezelfde hoofdconstructie als de andere torenspits. De voet is hier rond.

Opvallend is, dat er rond de voet van het hoofddak van de poort nooit een weergang geweest is, in tegenstelling tot de Zuidhavenpoort.

Zoals gezegd, de Nobelpoort is zeer dringend aan restauratie toe. Aan de plannen wordt gewerkt en men mag zich gelukkig prijzen, dat deze zware verdedigingspoort er nog staat. Immers, men kan gerust zeggen, dat dit middeleeuwse gebouw wel extra risico's heeft gelopen doordat er tot ver in de vorige eeuw door het Rijk munitie werd opgeslagen...

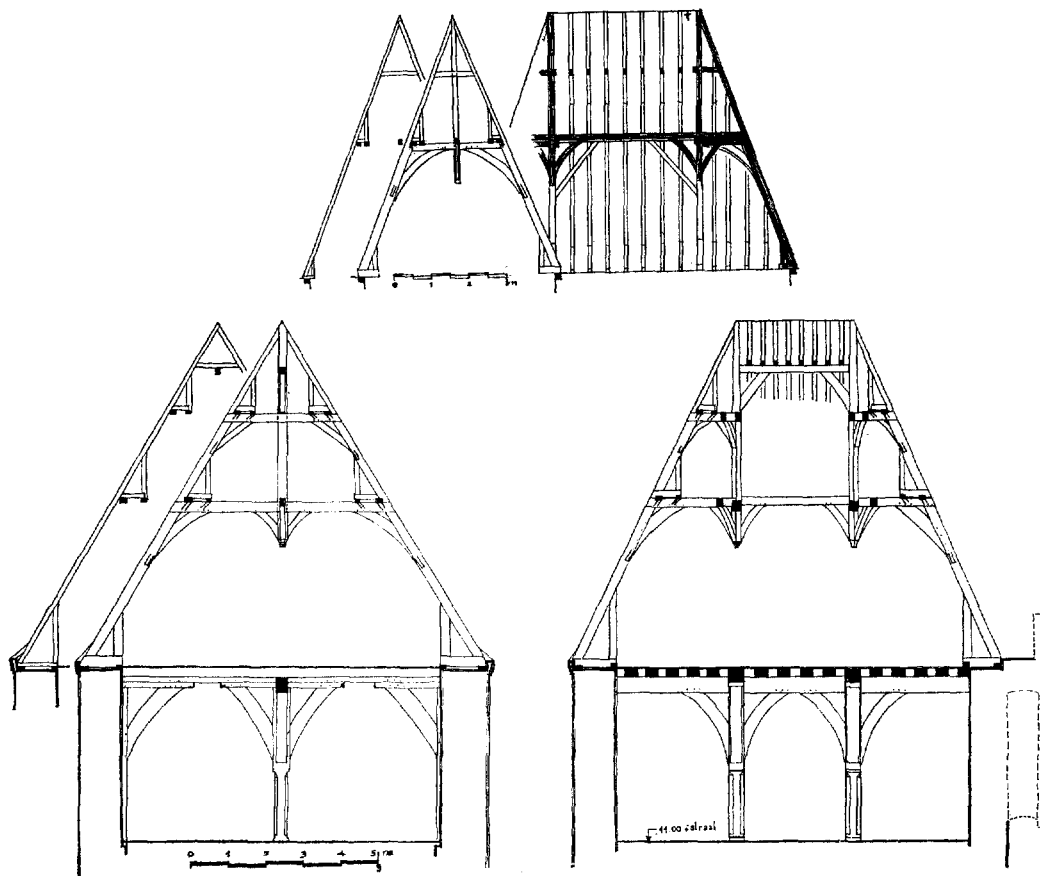
Havenpoorten

De *Zuidhavenpoort*, vóór het graven van de Nieuwe Haven de toegang tot de stad van het eiland Duiveland, is een verkleinde en soberder uitgave van de Nobelpoort, echter zonder de grote torens. De muren, die de poortdoorgang flankeren, bieden geen plaats aan trappen, die de bovenruimten toegankelijk maken. Tegen de poort staat een traptorentje, van waaruit men de stadsmuren en de poortruimten kan bereiken. Hoektorens ontbreken. In plaats daarvan zijn er op de bovenhoeken vier uitgebouwde torentjes. Oorspronkelijk had deze poort een open weergang, waarbinnen de dakschilden oprezen. De hoektorentjes waren niet overdekt.

Het gebouw heeft een overwelfde doorgang, waarboven zich drie door houten balklagen overdekte verdiepingen bevinden. Het metselwerk is van grote Zeeuwse moppen met groene gesinterde koppen. Waar nog oorspronkelijk buitenwerk zichtbaar is aan noorden en zuidzijde zijn met deze sinterkoppen grote figuren gemaakt. Enige natuurstenen onderdelen zijn van Doornikse steen; een gedeelte van de hoeken is verlevendigd met witte Brabantse steen.

Oorspronkelijk werd het poortgebouw bekroond door

⁷ Westendorp Boerma, *o.c.*, 33.

Boven reconstructie kap Zuidhavenpoort, \pm 1325. Onder kapconstructie Noordhavenpoort, eerste kwart 14de eeuw. Schaal 1 : 200. (Tekening Monumentenzorg)

een tentdak met een vrij korte nok. Later werd de weergang onder het dak gebracht en werden de vier hoektorentjes voorzien van een achtkante spits, die inwendig op een open houtconstructie rust. Onder het latere dakvlak, in de 18de eeuw nog voorzien van een open zeskant daktorentje, bleef de vroeg-14de-eeuwse kap grotendeels behouden. Deze werd bij de restauratie in de jaren 1961-1967 weer nauwkeurig in de oorspronkelijke vorm hersteld (figuur).

In de spietorentjes bevinden zich onder de weergang overwelfde ruimten met dichtgezette kijksleuven. De buitenmuur van de weergang vertoont afwisselend een sleuf en een vierkant gat met een latei van Doornikse steen, vooral aan de noordzijde nog goed zichtbaar.

Bij de noordoosthoek werd in de 16de eeuw op de eerste verdieping een kruisvenster gemaakt, waardoor de haventoeegang goed overzien kon worden. In de jaren rond 1779 is er bijzonder veel aan de poort gerepareerd, waarbij grote delen beklampt en vernieuwd wer-

den in Utrechtse baksteen. Sedert 1964 hangen in het dakkooptje een aantal klokken van de Mechelse gieter Peter van den Ghein, uit 1550-'54, afkomstig uit de stadhuistoren⁸.

Bij een verbouwing, die vermoedelijk in 1491-1492 plaats vond, werd een nieuwe, vrij rijk versierde *weermuur*, aan de buitenzijde bekleed met witte Brabantse steen, aan de noordzijde tegen de poort gebouwd. De weergang rust op bogen aan de binnenzijde terwijl er aan de buitenkant een overkraging is van zandstenen tudorboogjes. In de terugliggende velden onder de weergangbogen zijn geschutgaten, naar buiten uitlopende in een brede sleuf. Deze gaten volgen een oplopende lijn, steiler dan de straat naar de huidige brug oploopt. Uit een gravure uit 1743 blijkt, dat de dubbele ophaalbrug hoger boven het water was

⁸ Zie R. de Jong, *De zingende torens van Nederland*, afl. 8 (1970).

en de straat dus steiler moet hebben opgelopen. Op deze afbeelding is ook een open hoektorentje naast de brug te zien, tesamen met de overdekte weergang bij de restauratie gereconstrueerd, voorzien van een torenspitsje. Op deze gravure ontbreekt nog de woning, die later aan de buitenzijde gedeeltelijk op de stadsmuur werd gebouwd tussen de Noordhavenpoort en de haveningang. Dit huis werd bij de onlangs afgesloten restauratie vrijwel geheel herbouwd.

De *Noordhavenpoort* heeft een zeer ingewikkelde bouwgeschiedenis en vormt een gecompliceerd verdedigingswerk. Oorspronkelijk zal er aan de stadzijde een bouwwerk hebben gestaan van gelijke vorm als de Zuidhavenpoort. De muren ervan vormen gedeeltelijk nog de wanden en de fundamenten van de eigenlijke doorgang aan de stadzijde. In 1492 nam Albrecht van Saksen de stad in wegens de steun aan de Hoeks van jonker Frans van Brederode: „ende die Hertoghe heijmelijck met groot volck komende, die Noordhavenpoorte inne, die hij dede bewallen, ende sterck maecken, inde maniere van een Blockhuys, uyt en name van den Prince, om die stad ende Burghers daer mede te dwingen”⁹.

Na 1507 schijnt men begonnen te zijn met de ombouw van de Noordhavenpoort tot haar huidige vorm, met uitzondering van het gedeelte aan de stadzijde, dat later nogmaals werd verbouwd. De poort was een versterking op de plaats waar een zijkreek van de met een bocht op de stad aanlopende Gouwe de haveningang bereikte. Strategisch was dit, vóór het graven van de Nieuwe haven, 1598-1600, het belangrijkste punt van de omwalling. Dat zal de reden geweest zijn, dat de poort van een rechthoekig bouwwerk als de beide andere reeds besproken poorten uitgroeide tot een veel ingewikkelder verdedigingswerk. Tevens diende de Noordhavenpoort als waterkering tussen het zeewater in de Gouwe, onderhevig aan eb en vloed, en het binnenwater, waarvan de laagste stand ongeveer de normale ebstand van de zee geweest zal zijn, omdat er toen alleen via spuisluizen afgewaterd werd. Het verschil in de waterstanden komt duidelijk tot uiting bij de schietgaten. In de naar de zee gerichte zijde bevindt zich in de vroeg-16de-eeuwse vleugel een rij kleine kanongaten met een kijksleuf erboven juist onder het vooruitspringende plint, zó, dat de gaten boven de toenmalige vloedstand zullen hebben gelegen. Omdat men kennelijk vanuit zee het grootste gevaar verwachtte werd erboven nog

een dergelijke rij kleine kanongaten aangebracht. In de vleugel, die op de polders uitzag, rijst de poort hoog uit de gracht op (afb. 3). De kanongaten zitten hier op grotere afstanden van elkaar, het ronde gat juist onder de plintband, de kijksleuven even erboven. De kanonnen stonden opgesteld in diepe nissen, die met een deur konden worden afgesloten en waarachter een gang loopt. Deze indeling komt overeen met de opbouw van de uit dezelfde tijd daterende vleugel van het slot Haamstede (zie blz. 84). In de hogere vleugels, die aan de stadzijde aansluiten op de lange armen van de poort, zitten aan de landzijde enige ronde kanongaten zonder kijksleuven, die meer schrik-aanjagend dan defensief bedoeld zullen zijn, want er zit er zelfs één ter hoogte van een prievaatkoker! Het is trouwens toch een wonderlijke zaak met de schietgaten in deze poort. De bovenste zones van de buitenzijde van de lange armen vertonen een reeks werpgatluiken, waartussen kijksleuven en haakbusgaten zonder aanwijsbare regelmaat. Inwendig ligt de zaak nog anders. Hier spelen kijksleuven, haakbus- en kanongaten in de bocht van de arm aan de landzijde zo vreemd door elkaar, dat er sprake moet zijn van een wijziging in het bouwplan. De kanongaten liggen half achter een vloer, zodat het onmogelijk moet zijn geweest er kanonnen in op te stellen of te bedienen.

In de ronding van het rondeel is uit de as een poortdoorgang aangebracht, gemarkeerd door een boven de weergang uitstekend bouwlichaam, waarin het aan de binnenzijde aangebrachte valhek kon worden opgehaald en waarin zich boven de doorgang aan de veldzijde twee schuin naar binnen oplopende werpgaten bevinden. Schuin onder deze gaten zijn in het natuurstenen gevelgedeelte twee ondiepe nissen aangebracht van onderling iets verschillende vorm. De betekenis ervan is ons niet bekend. Op zolderhoogte zijn in de topgevel een luik en ter weerszijden daarvan een kijksleuf met een verbreding aan de onderzijde, zodat het mogelijk is tot vlak voor de poort te kijken. Voor de doorgang werd nog een bolwerk aangebracht, waarvan de resten bij de in 1969 afgesloten restauratie werden aangetroffen. Een rondlopende muur duidt sedertdien de vorm ervan aan.

Aan de stadzijde werden de ruimten aan weerszijden van de poortdoorgang in 1559 grondig verbouwd en gemoderniseerd. Met behoud van de oude buitenmuren, waarin geschutgaten en

⁹ Johan Reygersbergen, *Chronieck van Zeelandt* (ed.

Van Buxhorn, 1644), II, 333.

schoorsteen- en privaatkanalen gehandhaafd bleven, werden de bovenstraatse ruimten vernieuwd. Er werden twee rolwerkgevels in de vormen van de vroege Zuidnederlandse renaissance opgetrokken, geheel bekleed met witte Brabantse steen en veel gelijkenis vertonend met gevels van het Zierikzeese stadhuis, die vijf jaar ouder zijn.

Het is gebleken, dat men inwendig de zolderruimte oorspronkelijk een houten tongewelf onder de kap heeft willen geven, waaruit ook weer de overeenkomst met het stadhuis blijkt. De kappen werden evenwel als open constructie uitgevoerd. Details wijzen erop, dat bij de bouw Vlamingen uit de omgeving van Antwerpen betrokken geweest kunnen zijn.

Het in 1559 gebouwde deel heeft geen verdedigend karakter meer. De ruimten zullen wellicht voor bijeenkomsten van de schutterij gebruikt zijn.

Oude afbeeldingen van de havenpoorten

Het fraai gerestaureerde gebouwencomplex moge thans weer een sieraad vormen binnen het Zierikzeese stadsbeeld, men zou wensen, dat ook zijn ontwikkelingsgang meer „uit de verf” zou zijn gekomen. Vooral het gemis aan archivalische bronnen, die de eeuwenoude historie van de Havenpoorten zouden kunnen belichten, doet zich gelden.

Door de schaarste aan gegevens verdienen verschillende afbeeldingen, die bewaard zijn gebleven, des te meer aandacht. Maar ook hier blijft grote voorzichtigheid geboden. Het blijkt, dat dikwijls zeer fantasierijk te werk is gegaan bij het met pen of penseel vastleggen van het indrukwekkende stadsbeeld, dat de aan het water gelegen poorten opleverden.

Tot de merkwaardigste afbeeldingen kan ongetwijfeld worden gerekend een in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden aanwezige tekening in oost-indische inkt (afb. 5¹⁰). Dit anonieme en ongedateerde exemplaar, dat overigens op grond van de uitvoering en het schrift op circa 1600 kan worden gedateerd, toont ons de dubbele Havenpoort over de volle breedte. Het geheel maakt een bijzonder symmetrische indruk, zozeer zelfs, dat het enigszins afbreuk doet aan de geloofwaardigheid. Van Beveren¹¹ noemt de

tekening „een ontwerp tot vernieuwing” van het poortencomplex, dat nimmer is uitgevoerd. Wij wagen het dit te betwijfelen. Eerder zal hier sprake zijn van de weergave van een toestand die, voor zover het de Noordhavenpoort betreft, omstreeks 1540 zou hebben kunnen bestaan. Bij de Zuidhavenpoort is nooit een voorpoort aangebouwd, zodat hier de afbeelding een symmetrische wensdroom aangeeft. Tussen de poorten bevond zich „een open doorvaart, met een „draijbrugge” in ’t midden, bestaande uit een ter weerszijden uitgekraagd vast- en een daaraan verbonden opklapbaar middengedeelte, slechts weinig breder als noodig was om de scheepsmasten te kunnen doorlaten en de schepen dus de gelegenheid te geven binnen de stad in de haven te kunnen laden en lossen. Daartoe op het einde der omringing uitgekraagde achtzijdige torens dienen met de daarbij aansluitende Zuyder- en Noorder-Havenpoort, tot bescherming en verdediging van die doorvaart, voor de uit zee komende schepen”¹².

Ook heeft Van Beveren nog gesuggereerd, dat leden van het bekende bouwmeestersgeslacht Keldermans, die inderdaad in Zierikzee werkzaam zijn geweest, ook de hand zouden hebben gehad in ontwerp en uitvoering van het waterpoortencomplex. Deze veronderstelling mag nog zo aantrekkelijk zijn, zij steunt op geen enkel feitelijk gegeven.

Wie meent, dat de betrouwbaarheid van latere afbeeldingen zoveel groter zal zijn, komt bedrogen uit. Zelfs een vroeg-19de-eeuws schilderijtje¹³, dat de schilderachtigheid van het Zierikzeese stadsgezicht bij Noord- en Zuidhavenpoort goed doet uitkomen, bevat een verwarrende vermenging van oudere en nieuwere afbeeldingen, waar men nauwelijks raad mee weet.

Een gelukkige omstandigheid bij de restauratie is geweest, dat de diverse poortgebouwen, hoezeer ook in sterk verwaarloosde toestand, toch nog vrij compleet de tand des tijds hadden overleefd.

Restauratie van het Havenpoortencomplex

De gelukkige voltooiing van de zeer omvangrijke restauratie van het uitgestrekte Havenpoortencomplex in 1970 betekende tegelijk het einde

¹⁰ Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden, tekening Havenpoorten Zierikzee, P 313 III, nr. 42, B.N.

¹¹ P. van Beveren, *De Noord en Zuid havenpoorten te Zierikzee*. (Onvoltooide en onuitgegeven get. tekst, aanw. in collectie-Van Beveren; gemeentearchief Zierikzee).

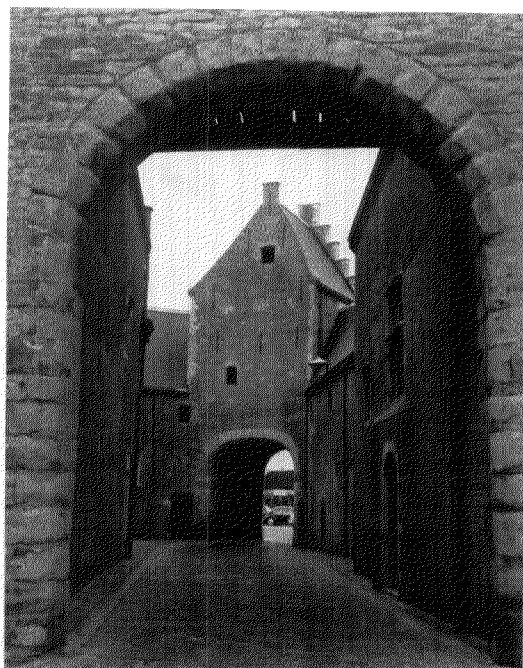
¹² C. H. Peters, *De Nederlandsche Stedenbouw*, Leiden z.j., 107 en 109-110.

¹³ Gezicht op de Havenpoorten te Zierikzee, schilderij door De Jong(?) 1829. Gemeentemuseum Zierikzee (bruikleen museum voor Noord- en Zuid-Beveland te Goes).

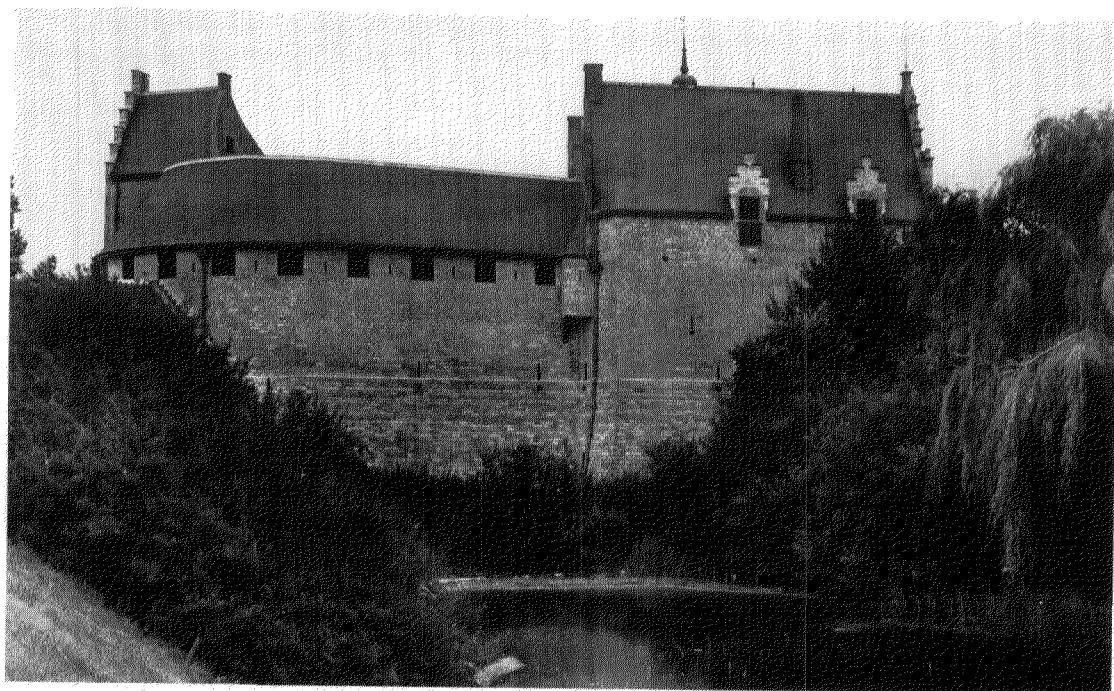
VERDEDIGINGSPOORTEN VAN ZIERIKZEE

Afb. 1. Nobelpoort, stadzijde.

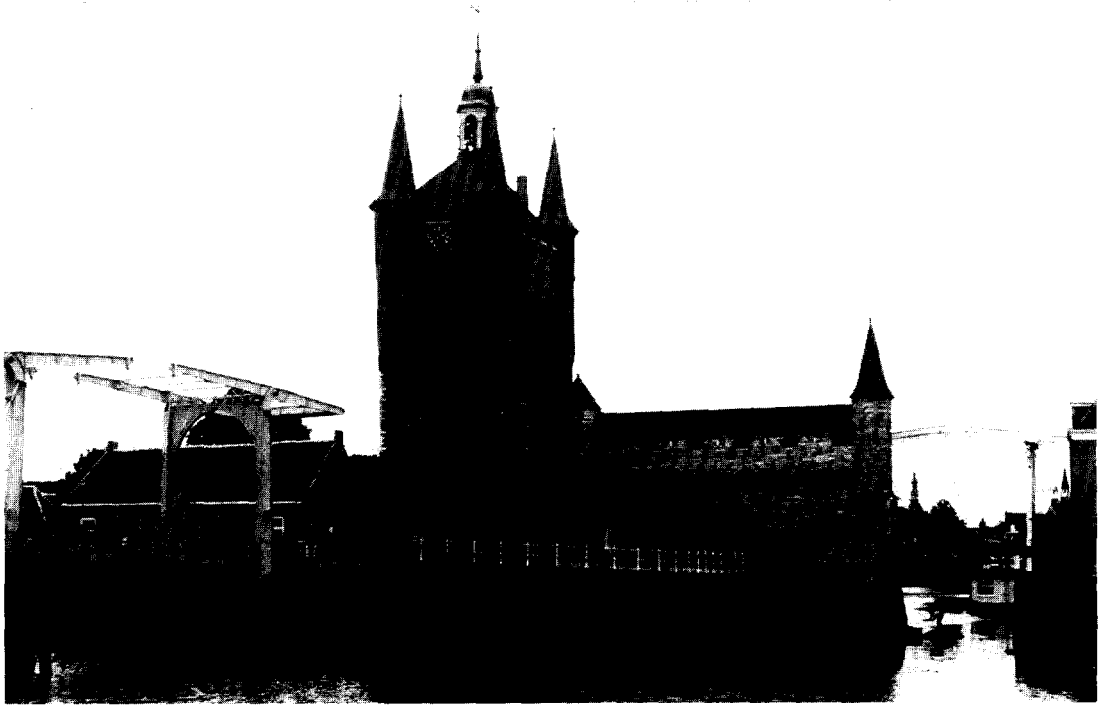
Afb. 2. Noordhavenpoort, doorzicht van stadzijde naar voorpoort.

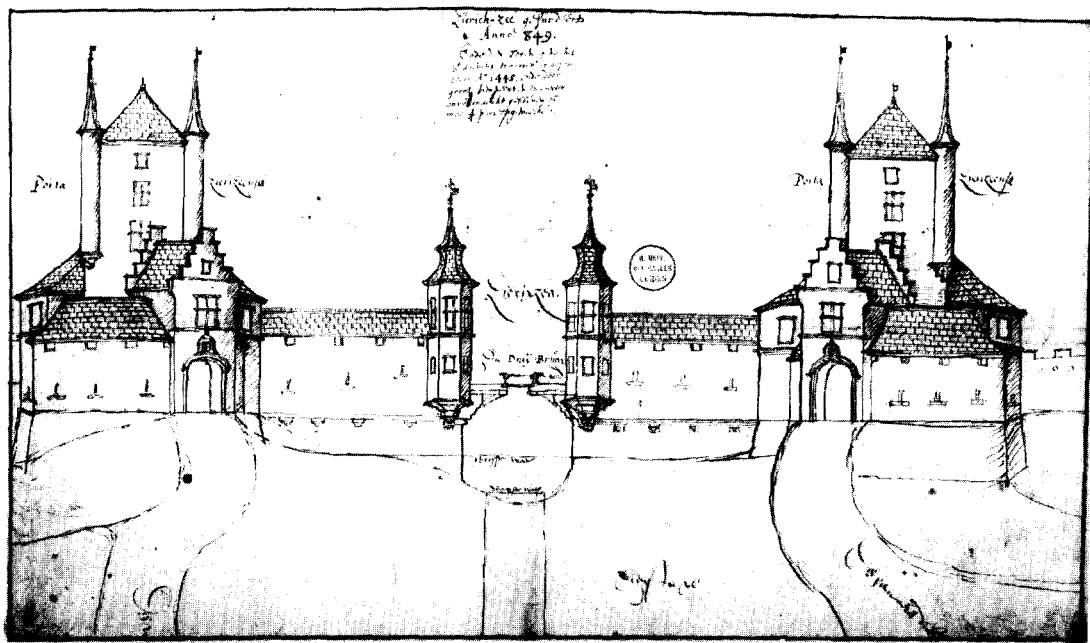
Afb. 3. Noordhavenpoort, uit het noorden gezien, oprijzend uit de stadsgracht.

(Foto's H. Janse).

VERDEDIGINGSPOORTEN VAN ZIERIKZEE

Afb. 4. Zuidhavenpoort, veldzijde. (Foto H. Janse).

Afb. 5. Tekening van \pm 1600. (Univ. Bibl. Leiden).

van een interessant hoofdstuk, dat uitsluitend betrekking heeft op de herstelwerkzaamheden en de uitzonderlijk lange „aanloopperiode”.

Reeds in 1918 sprak de raad der gemeente Zierikzee de wenselijkheid uit „om de Noordhavenpoort te restaureeren, in de eerste plaats de gevels aan de binnenzijde der stad, en om het advies der Monumenten-commissie te vragen over een oordeelkundige restauratie, de kosten daarvan en de eventuele bijdrage van den Staat”. Naar aanleiding van dit initiatief kwam dr Jan Kalf naar Zierikzee. Tijdens een gesprek met een van de wethouders adviseerde hij „een in de nabijheid gevestigd architect met het ontwerp van een herstellingsplan te belasten” . . .¹⁴ In hoeverre er daarna nog achter de schermen aan de verdere voorbereiding van restauratieplannen is gewerkt, blijkt niet. In ieder geval nam de bouwvalligheid en de uiterlijke staat van verwaarlozing van de Havenpoorten nog steeds toe.

In 1922 kwam de toestand van de Noordhavenpoort opnieuw ter sprake. Het zgn. „Bommen-comité” te Zierikzee¹⁵ verklaarde zich namelijk bereid om aan de gemeente te schenken een bedrag ad f 4000.—, „benevens een nader op te geven bedrag voor overschrijvingskosten en kosten van het opmaken der koopakte, ten einde de gemeente in staat te stellen van de erfgenamen van wijlen mej. J. E. van der Lek de Clercq aan te koopen een koetshuis met woning en erf aan de Noordhavenpoort alhier”¹⁶. Naar aanleiding van het voorstel van Burgemeester en Wethouders om de schenking te aanvaarden, ontspon zich verder nog een geanimeerde discussie in de raad. Het raadslid Doeleman kon zich met het besluit tot aankoop van het koetshuis verenigen, maar vertrouwde er op, „dat er geheel gehandeld zal worden in de geest van het Bommen-comité, dat de schenking deed, teneinde de gemeente in staat te stellen de beschikking over huis c.a. te krijgen, om de Noordhavenpoort tot haar recht te doen komen; het is niet de bedoeling het huis maar te verschacheren” . . . Uit het antwoord van de voorzitter van de raad kan

worden opgemaakt, dat het perspectief voor restauratie van het Havencomplex toen nog verre van rooskleurig was: „het is onaannemelijk, om te bepalen, dat restauratie der poort binnen zeker aantal jaren zou moeten geschieden; de restauratie kost heel veel en van het Rijk is in deze tijden niet veel steun te verwachten; de beoeling is wel, om de poort, als zich daartoe een geschikte gelegenheid biedt, te restaureeren, maar een verbindende verplichting bestaat er niet” . . .¹⁷

Men kan niet zeggen dat de burgerij van Zierikzee zo bijzonder bewogen was omtrent het lot van dit unieke historische gebouwencomplex, maar er was tenminste één inwoner, die het wel en wee van de poorten bijzonder ter harte ging. Dat was mr. J. P. Cau, die al vaker van burgerzin blijkt had gegeven. Van laatstgenoemde ontving de gemeente Zierikzee in 1925 een legaat groot f 10 000.—, „onder den last van vruchtgebruik ten behoeve van zijne echtgenoot, voor het herstel van de Noordhavenpoort of andere openbare gebouwen van oudheidkundige waarde, onder voorwaarde, dat bedoeld herstel geschiede in overleg met de Rijkscommissie voor Monumenten” . . .¹⁸ Het gelegateerde bedrag mag zeker aanzienlijk worden genoemd indien men bedenkt, dat de totale kosten van verantwoord herstel nog in 1922 op twintig duizend gulden waren becijferd: „spreker [d.i. de voorzitter van de raad] heeft, naar hij meent van een oudheidkundige van elders, eens gehoord, dat de restauratiekosten wel f 20 000 zouden bedragen” . . . In een artikel „Het bedreigde Zierikzee” pleitte Heuff in 1927 nog eens krachtig voor restauratie van de Zierikzeese monumenten¹⁹, maar het zou nog tot 1960 duren, eer er een begin kon worden gemaakt. Nu, tien jaar later prijkt het Havenpoortencomplex van Zierikzee weer in oude luister. In de oude ruimten zal het hopelijk weer levendig worden, nadat aan de ene vleugel een museale bestemming zal zijn gegeven en het andere gedeelte als ambtswoning voor de burgemeester zal zijn ingericht.

¹⁴ Jaarverslag Rijkscommissie voor de Monumentenzorg over 1918-'19.

¹⁵ Gevormd nadat in 1917 Engelse vliegtuigbommen verwoestingen hadden aangericht ten zuiden van de Oude Haven.

¹⁶ Raadsnotulen Zierikzee dd. 30.10.1922.

¹⁷ Raadsnotulen Zierikzee dd. 30.10.1922.

¹⁸ Raadsnotulen Zierikzee dd. 15.4.1925.

¹⁹ H. Heuff, „Het bedreigde Zierikzee”. *Heemschut* 4 (1927), nr. 2.

SUMMARY

THE TOWN GATES OF ZIERIKZEE

Zierikzee still possesses three medieval town gates. Two of these were built at the beginning of the fourteenth century. One of them, the Nobelpoort situated on the northeast side of the city, is still virtually in its original form. It consists of a massive central brick structure flanked by two round towers on the outer side. The building has kept its complete original roof construction.

At each side of the old harbour entrance to the city stands another gate: on the south side is the Zuidhavenpoort (South Harbour Gate) which was also built at the beginning of the fourteenth century and originally carried an open wall-walk at the base of the roof that was later covered. At the end of the fifteenth century, a new section

of the town wall with a small tourelle at the end was constructed between the gate and the entrance to the harbour. The Noordhavenpoort (North Harbour Gate) must originally have had the same form as the Zuidhavenpoort, but around 1500 the fortifications were enlarged by a round bastion at the front with canon cellars and a covered wall-walk. Because the gate was also designed to serve as a dam between the water of the open sea and the polder water, there is a large difference between the level of the cannon-holes on the two sides. In 1559, the gate building was modernized on the city side.

Both harbour gates were restored during the last ten years, and the restoration of the Nobelpoort is in preparation.

WOONHUIZEN IN ZIERIKZEE

DOOR

C. A. VAN SWIGCHEM *

Zierikzee binnen de wallen heeft een rijk bezit aan oude woonhuizen. In dit artikel zullen een aantal kenmerkende voorbeelden besproken worden, zowel van de kleinste, als van de grotere en grootste soort.

Kamertjes en hofjes

De woningen, deel uitmakend van de complexen genaamd „hofje” of „kamertjes”, zijn van dezelfde aard. De hofjes hebben een plaats en/of een bleekveld gemeenschappelijk, de kamertjes vormen een reeks van huisjes met elk hun eigen erf. De hofjes en de kamertjes werden gesticht hetzij van stadswege, hetzij door een gilde of door een rijke particulier om voor weinig geld of voor niets onderdak te verlenen aan weduwen, ouden van dagen of armen.

De Schots- of Godskamertjes in het noorden van de stad vormden een reeks van dertien woningen. Zij werden gebouwd in 1437 ten behoeve van oudelieden van het Schippers- of St. Annagilde (7 kamertjes) en van het Kleermakersgilde (6 kamertjes) ¹. Zij hebben bestaan tot 1953. De St. Lucaskamertjes, drie woningen, door een particulier in 1513 gesticht ten behoeve van oude lieden van het St.-Lucasgilde, stonden aan het Westeinde van de Minderbroederstraat op de plaats van de huidige nummers 56-60 (afb. 3). Zij zijn afgebroken in 1933. De St.-Lievenskamertjes, blijkens de naam verbonden met het St.-Lievensgilde, vier huisjes, stonden in de Breedstraat en werden afgebroken in 1924 ².

Van het voormalige St.-Jacobshof, in 1790 bestaande uit vier woningen, zijn nog enige huisjes

over. Zij liggen nu aan een pleintje, dat in 1804 met een hek van de St.-Domusstraat werd afgesloten en ingericht tot vismarkt.

Van het St.-Anthonieshof van de Tappers- en Korenkopersgilden bleven twee huisjes bewaard ³. Het in de buurt daarvan gelegen Oude Manhuis, gesticht in 1585 en in 1606 vergroot, bevatte op het einde van de 18de eeuw vijf en twintig „kamertjes of huisjes, dienende ter huisvesting zowel van oude vrouwen als mannen” ⁴. Het „Oude Mannen- en Vrouwenvisschershuis”, dat was ingericht in een gedeelte van de bezitting Van Ravestein, omvatte onder meer een reeks van huisjes, die in 1901 werden afgebroken ⁵.

Ten dele verwant aan de voorgaande stichtingen was het Gasthuis, dat aan het einde van de 18de eeuw, behalve voor ziekenverpleging ook diende tot „Proveniershuis voor mannen en vrouwen” ⁶.

Het woningtype van de kamertjes zal in de late middeleeuwen wel ongeveer gelijk zijn geweest aan dat van de geestelijke gestichten waarin ieder van de bewoners een eigen woning had, zoals bijvoorbeeld het Begijnhof. Van het Zierikzeese begijnhof waren in de Franse tijd behalve de toren en de achtergevel van de kerk (die eens heeft gediend als tweede parochiekerk) ook nog een aantal huisjes over, bewoond door particulieren ⁷.

Hierbij gaat een tekening van de *Godskamertjes*, plattegrond en voorgevel, in de staat waarin zij zich in deze eeuw nog bevonden (fig. 3). Het is een reconstructie, waarvoor gebruik is gemaakt van de kadastrale minuut voor wat betreft de erf-

* Tekeningen door T. Brouwer en stadsplattegrond door J. J. Jehée.

¹ Zie over deze en na te noemen stichtingen P. D. de Vos, *De voormalige kloosters en liefdadige instellingen te Zierikzee*, Zierikzee 1913.

² Thans nrs. 26 en 28. Foto's van de Godskamertjes, de St. Lucaskamertjes en de St. Lievenskamertjes zijn opgenomen in J. L. Braber en C. L. Pols, *Zierikzee zoals het was*, Zierikzee 1970 7, 98 en 159.

³ Thans Manhuisstraat 7 en 9. Het hofje kwam in 1854 aan het Lutherse Diaconie- en Armbestuur, werd in 1911 verkocht aan particulieren. De Vos, *Kloosters*, 74.

⁴ J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek* 31, Am-

sterdam 1795, 228. Het gesticht werd als zodanig in 1819 opgeheven, het gebouw kort na 1824 afgebroken.

⁵ De Vos, *Kloosters*, 38.

⁶ Kok, *o.c.* — Het Gasthuis werd gesloopt 1814. Ook het „Liefdadig Armgesticht” aan de Hoge Molenstraat heeft een tijdlang dienst gedaan als Proveniershuis. De Vos, *Kloosters*, 84.

⁷ Kok, *o.c.* — Toren en kerkmuur werden gesloopt in 1805. De Vos, *Kloosters*, 15.

⁸ De kadastrale opmeting ving te Zierikzee aan op 17 juni 1822. P. D. de Vos, *Zierikzee voor 100 jaar*, Zierikzee 1922, 37.

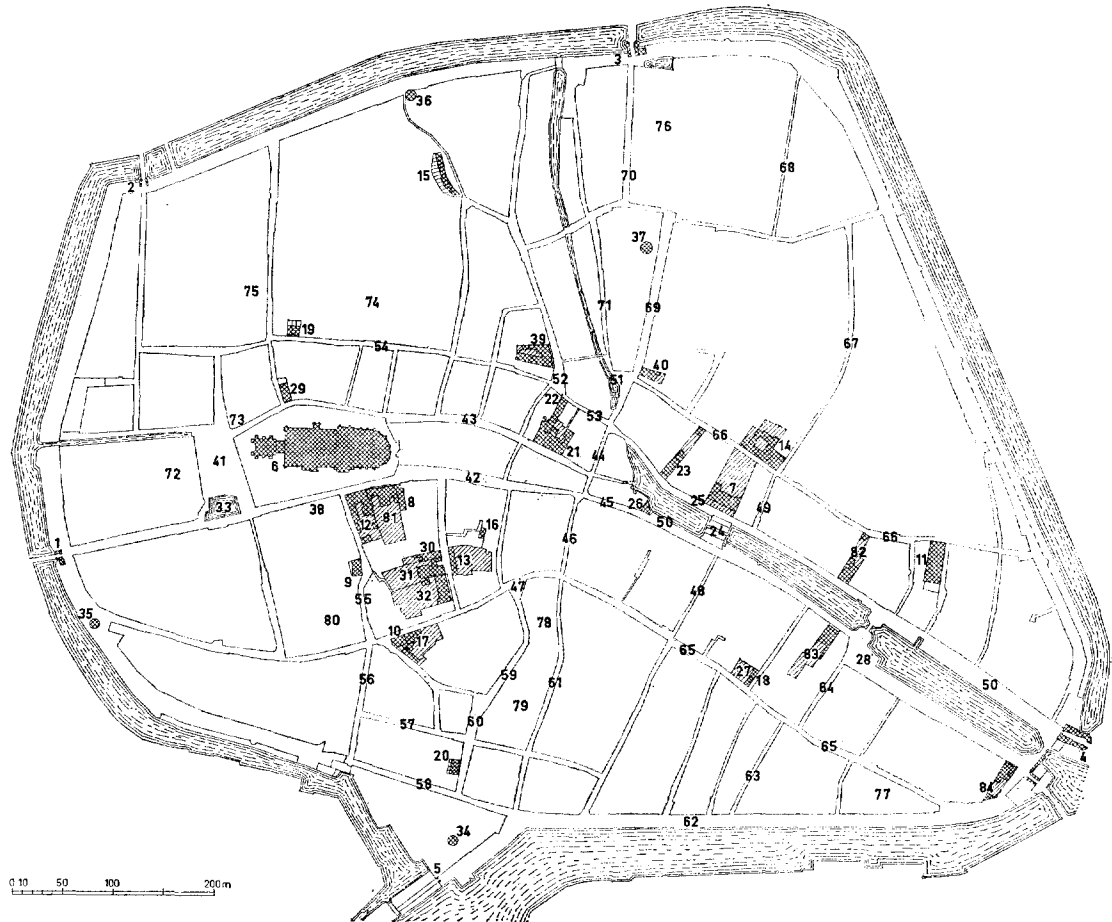

Fig. 1. Plattegrond van Zierikzee, getekend naar de kadastr. minuut, waarvoor de opmeting werd aangevangen in 1822. — Poorten: 1. Westpoort, 2. Zuidwellepoort, 3. Nobelpoort, 4. Noord- en Zuidhavenpoort, 5. Hoofdpoort op Blauwe bolwerk. — Kerken: 6. St.-Lievensmonsterkerk, 7. Gasthuiskerk, 8. Franse kerk, 9. Mennisten kerk, 10. Lutherse kerk, 11. R.K. kerk. — Liefdadige gestichten: 12. Weeshuis, 13. Oude mannen- en vrouwenhuis, 14. Armenhuis, 15. Godskamertjes, 16. St.-Anthonieshofje, 17. Vissershuis, 18. St.-Jacobshofje, 19. St.-Lucas-kamertjes, 20. St.-Lievenskamertjes. — Openbare gebouwen: 21. Stadhuis, 22. Vleeshal, 23. Gravensteen, 24. Brede brug, 25. Beurs, 26. Accijnshuis, 27. Vismarkt, 28. De Kraan, 29. Schouwburg, 30. Franse school, 31. Latijnse school, 32. De grote kazerne, 33. Varreput. — Molens: 34. De Haas, 35. De Blom, 36. Walmolen bij de Godshuisjes, 37. De Hoop. — Logementen: 38. Herenlogement, 39. Logement Van Oppen, 40. Logement Nassau. — Straatnamen: 41. Markt, 42. Poststraat, 43. Meelstraat, 44. Dam, 45. Appelmart, 46. St. Jansstraat, 47. Fonteine, 48. Visslop, 49. Vrijpoort, 50. Oude Haven, 51. Schuithaven, 52. Verre Nieuwstraat, 53. Melkmarkt, 54. Minnebroedersstraat, 55. Weverhoek, 56. Ravenstraat, 57. Schuttershofstraat, 58. Hoofdpoortstraat, 59. Bagijnestraat, 60. Breedstraat, 61. Nieuwe Bogerdstraat, 62. Nieuwe Haven, 63. Lange Groendal, 64. Korte Groendal, 65. St. Domusstraat, 66. Hoge Molenstraat, 67. Het Vrije, 68. De Lange Pad, 69. Lange Nobelstraat, 70. Korte Nobelstraat, 71. De Hem. — Voormalige gebouwen in 1822: 72. Gravenhof, 73. Lakenhal, 74. Minnebroedersklooster, 75. Klooster Zwarte Zusters, 76. Driekoningenklooster, 77. Klooster Grauwe Zusters, 78. Begijnhof, 79. Dominicanenklooster, 80. Bogardenklooster. — Particuliere gebouwen in de 19de eeuw voor openbaar gebruik bestemd: 81. Weeshuis, 82. Rechtbank (kantongerecht), 83. Kamer 's Lands van Schouwen, 84. Belastingkantoor.

Fig. 2. Percelen in Zierikzee naar de kadastrale minuut van ± 1825.

A. Terreinen Z.Z. Kerkhof. Oudste stadskern. Op de hoek van de Wevershoek is in het terrein van het Weeshuis de verkaveling in kleine percelen van 1863 aangegeven.

B. Verkaveling tussen Poststraat en Melkmarkt. Terreinen van middelgrootte in de oude kern.

C. Oude Haven Z.Z. Diep doorlopende koopmanserven.

D. Terreinen Schuttershofstraat, Hoofdpoortstraat, Ravenstraat. Begin 17de-eeuwse verkaveling.

E. Terreinen aan De Lange Pad. Tuinen met „zomerhuizen” (koepels).

en huismaat ⁸, oude foto's en — voor wat de indeling betreft — mondelinge overlevering. Zoals uit de tekening blijkt hadden de huisjes elk een eigen bleekveldje, maar zij deelden twee aan twee gemeenschappelijk het secreet achter op het erf en de waterbak voor tegen de gevel gebouwd. De laatste deed tevens dienst als bank voor het buiten zitten op zomeravonden. Het zijn in de ons bekende vorm, evenals de andere ons bekende kamertjes, dwarshuisjes onder een gezamenlijke kap, de nok evenwijdig aan de straat. Iedere woning heeft een woonkamer, die direct betreden wordt via de voordeur (verdeeld in onder- en bovendeur). In het voorhuis een kleine schouw, een vloer van plavuizen en de tafel meest voor het raam. De achterwand betimmerd met bedsteden en spinde, met in de doorgang daarnaast naar de achter aangebouwde ruimte tegen de muur een ladder, die uitgezet kan worden om via een luik op de zolder te komen. De keuken of zomerkamer, onder afhangend lessenaardak, vormde een bescheiden ruimte, grenzend aan de achterstraat en de bleek ⁹.

Huizen uit het begin van de 17de eeuw

Aan het einde van de 16de en in het begin van de 17de eeuw vond een bevolkingsaanwas plaats, waarvoor talrijke nieuwe woningen moesten worden gebouwd. Het zuidelijk stadsdeel onderging toen ingrijpende wijzigingen en kreeg de gedaante, die tot op onze dagen bepalend is geweest. Een grove berekening kan ons leren dat waarschijnlijk niet veel minder dan een derde van het bebouwde areaal in de stad behoort tot de eind 16de—begin 17de eeuw verkavelde gronden. De kaart van Van Deventer laat ons de plattegrond van Zierikzee zien vóór deze veranderingen. Duidelijk tekenen zich hierop de grote terreinen af die omstreeks 1600 in kleine erven werden verdeeld. Ten westen van de Markt het Gravenhof, waarvan de laatste restanten in 1615 werden opgeruimd. Ten zuiden van de Korte St.-Jansstraat het terrein van het Dominicanenklooster, dat, waarschijnlijk in 1458, door de Predikheren is overgenomen van de ridders van St. Jan. Daaraan grenzend het Begijnhof. Ten zuid-

westen van de Zuidhavenpoort het klooster van de Grauwe Zusters. Andere kloosters waren dat van de Bogarden, sedert 1483 een Cisterciënserklooster, ten westen van de Weverstraat, en in het noordelijk stadsdeel het Minnebroedersklooster aan de gelijknamige straat, het klooster van de Zwarte Zusters op de Slabberswerf en het Driekoningenklooster ten oosten van de Nobelpoort ¹⁰. Zonder uitzondering stichtingen met een uitgebreid door een muur of sloot omgeven grondgebied, dat slechts voor een deel in beslag werd genomen door gebouwen en verder diende voor boomgaarden, moestuinen, bleekvelden, tuinen, ook begraafplaatsen en voor het houden van dieren.

Behalve deze „hoven" waren er in het zuidelijk stadsgedeelte nog twee van ander karakter beschikbaar, namelijk het terrein van het Schuttershof van de handboogdoelen en dat van het hof van de heer van Ravestein, omstreeks 1528 door de stad in eigendom verworven ¹¹.

Voor de nieuwe volkswoningbouw kon van de gronden van genoemde hoven gebruik worden gemaakt.

Omdat in dezelfde periode aan de zuidrand van de stad de Nieuwe Haven werd aangelegd is het begrijpelijk, dat vooral aan die zijde de nieuwbouw plaatsvond. De Nieuwe Bogardstraat vormde al eeuwen lang een kern van burgerbebouwing, maar ten oosten en ten westen daarvan vonden op grootscheepse wijze nieuwe verkavelingen plaats. De woonblokken die ontstonden vertonen nog heden ten dage hun eigen karakter. Zij zijn veelal rechthoekig, zonder binnenbebouwing; regelmatig verdeeld in niet al te grote erven. Achter elke woning ligt een bleekveld, terwijl de ruggelings tegen elkaar aanliggende erven van elkaar gescheiden zijn door een sloot. Deze achtersloten, meest alle nog te zien op het kadastrale minuutplan, maakten deel uit van een rioleringstelsel ¹². De huisjes van de nieuwe buurt vormen bijna zonder uitzondering woningen onder een zadeldak met een trap- of tuitgevel aan de straat; boven de beganegrond slechts een zolderverdieping, bereikbaar met een ladder of met een steektrap. Ondanks de geringe afmetingen en het kleine aantal vertrekken werden ze niet zelden

⁹ Vgl. de omschrijving voor een kamer in het St. Antonieshofje in 1599: „een kamer staande binnen de poorte van dat Godtshuys, met gebruyck van bleyckhoff, secreethuys ende back". De Vos, *Kloosters*, 75.

¹⁰ Zie voor de kloosters in Zierikzee: P. D. de Vos, *Kloosters*, M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, Amsterdam 1941-'42.

¹¹ De Vos, *Kloosters*, 39.

¹² De riolen zijn in kaart gebracht op een schilderij ten stadhuize nog aanwezig, ongedateerd, maar volgens mededeling archivaris W. H. Keikes vermoedelijk vervaardigd in 1680 (afb. 1). Zij zijn ook aangegeven op de kaart van de gebr. D. W. C. en A. Hattinga van 1751. De riolering in moderne zin dateert van 1928.

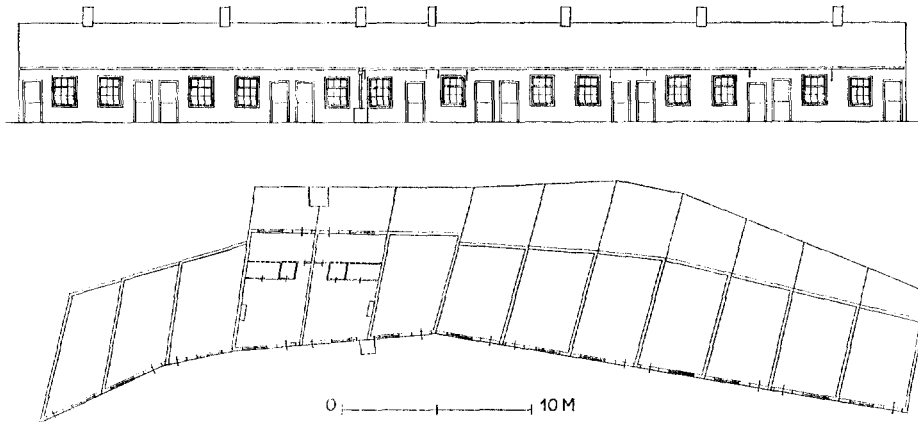

Fig. 3. Schots- of Godskamertjes met in twee woningen reconstructie van de oorspronkelijke indeling. Schaal 1 : 400.

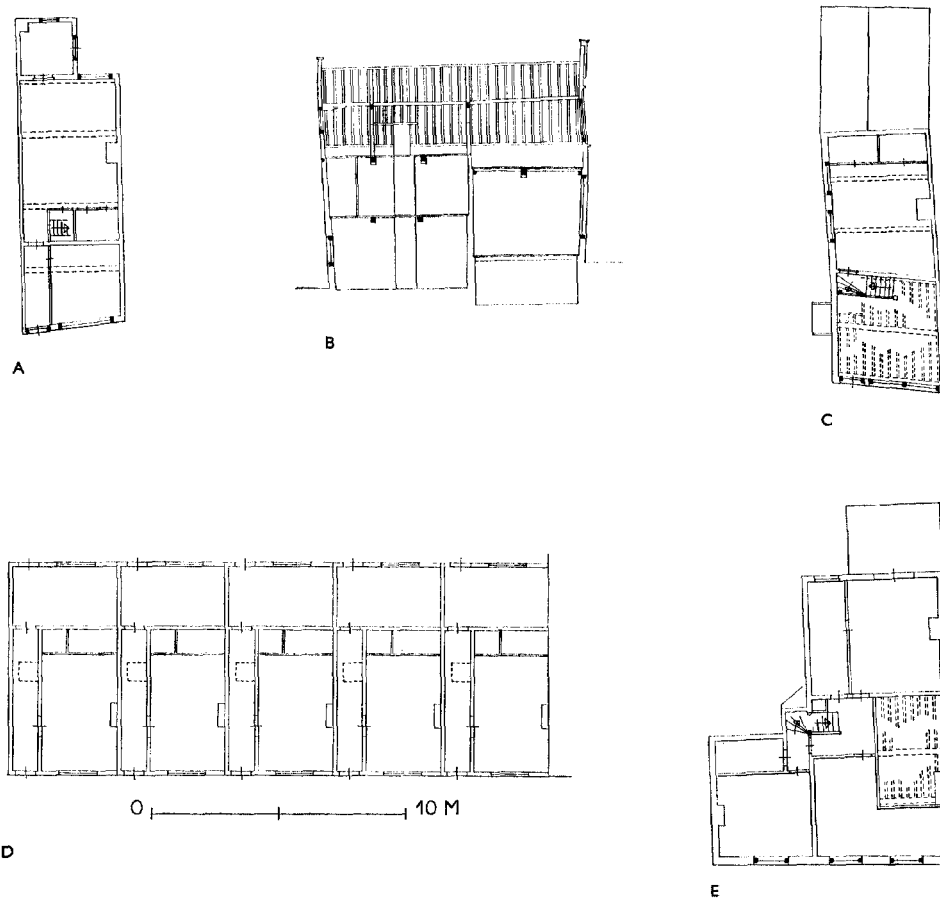

Fig. 4. Bovenaan: A. Ravenstraat 17 beganegrand; B en c. Hoofdpoortstraat 16 lengtedoorsnede en beganegrand. Onderaan: D. Wevershoek 5-13 beganegrand; E. Poststraat 48 eerste verdieping. Schaal 1 : 300.
(Tekening Monumentenzorg)

bewoond door gezinnen van vijf tot tien personen of zelfs nog meer.

Als voorbeeld geven wij de tekening van het huis *Ravenstraat 17* (fig. 4A). De erven aan de Ravenstraat werden tegelijk met die aan de Schutterhofstraat na 1617 uitgegeven. De straten werden aangelegd in 1622 en zijn beide ongeveer 5.20 m breed. Er werd gebruik gemaakt van het terrein van het Hof van Ravestein (het eigenlijke huis van dit Hof werd deels verbouwd tot Engelse kerk, en deels tot het hiervoor genoemde Vissershuis) en van het Schuttershof¹³. Bij het door ons gekozen voorbeeld is de oorspronkelijke voor-gevel vervangen door een tuitgevel. Het huis zal een trapgevel gehad hebben zoals de kleine woningen van het zuidelijk stadsdeel vóór 1953 ze bij tientallen te zien gaven o.m. in de Ravenstraat. Het niet al te diepe voorhuis heeft geen stookplaats en is door een houten wand afgescheiden van een gangetje. Daarachter ligt een woonruimte met haard en bedstede. Het onder lessenaardak uitgebouwde keukentje heeft een eigen stookplaats. De zolder is in dit geval bereikbaar via een vaste rechte steektrap naast de bedstede.

Als tweede voorbeeld uit dezelfde buurt is gekozen het hoekhuis *Hoofdpoortstraat 16* (fig. 4 B-C). Dit huis bezit nog zijn 17de-eeuwse trapgevel met toppilaster, uitgemetselde ontlastingsboog boven het topvenster, en oude sierankers (afb. 4). Het is zeer wel mogelijk dat de bedrijfsbestemming de oorspronkelijke is. In elk geval is er nu sedert anderhalve eeuw een bakkerij in gevestigd. Achter in het voorhuis, dat een 19de-eeuwse winkelinrichting te zien geeft, voert een spiltrap naar de kelder en de bovenverdieping. De eerste is ook van buitenaf toegankelijk via een keldertrap aan de Breedstraat. Het achter de winkel gelegen gedeelte omvat een bedrijfsruimte, die vier treden lager ligt dan het voorhuis. Dit houdt verband met het feit, dat de Hoofdpoortstraat voorheen aan de stadswal gelegen, een hoger niveau heeft dan de daarachter gelegen grond. Boven de bedrijfsruimte het woonvertrek

¹³ Zie ook P. D. de Vos, *De stadspoorten van Zierikzee*, Zierikzee 1946, 25. — Evenals overal elders in de stad behoren de stoepen (gemiddeld 85 tot 95 cm breed) in eigendom aan de eigenaars van de huizen.

¹⁴ Zo bijvoorbeeld de Kraan, die in 1590 verhuisde van de Houttuin achter de Dam Oostzijde naar het Kraanplein (1859 voor afbraak verkocht). P. D. de Vos, *Zierikzeesche straatnamen*, 1933, 9. Men denke voorts aan de stichting van de Beurs in 1650.

¹⁵ 's Lands Kamer van Schouwen, tot 1808 in het stadhuis gevestigd, sedert die datum aan de Appelmarkt en sedert 1902 aan de Oude Haven.

met haard en bedstedenwand. Voorts in het verlengde van het achterhuis een uitgebouwde keuken, die een eigen toegang heeft vanuit de Breedstraat.

Wevershoek 5 als voorbeeld van 19de-eeuwse volkswoningbouw (fig. 4D en afb. 5)

De stad geeft de eeuwen door een verschuiving van het zwaartepunt te zien van west naar oost, die valt af te lezen uit een geleidelijke verplaatsing naar de havenbuurt, niet alleen van centra van handel¹⁴ maar ook van bestuur¹⁵ en rechtspraak¹⁶. Ook uit veranderingen in de verkaveling valt deze „trek” op te maken. In de buurt rondom de Grote Kerk, het eerste middeleeuwse centrum, worden grote panden verlaten die vervolgens in kleine kavels worden verdeeld¹⁷. Omgekeerd vindt aan de Oude Haven vanaf de 16de eeuw tot in onze tijd toe regelmatig samenvoeging van erven tot één perceel plaats. Ten zuiden van de Grote Kerk op de hoek van de Wevershoek lag het weeshuis, in 1596 vergroot. In 1863 werden de wezen ondergebracht in het buurhuis, een aanzienlijk herenhuis dat toen vrij kwam¹⁸. Een metselaar kocht het oude weeshuis op, sloopte het en bouwde op het terrein twaalf nieuwe woningen¹⁹. Van vijf van deze huisjes, wordt hierbij de tekening gegeven (fig. 4D). In het pandje Wevershoek 5 woonde in het begin van de eeuw een gezin van negen personen. In feite verschillen omvang en plattegrond niet veel met die van de kleine woningen uit voorgaande eeuwen. Er is één woonruimte met haard, bedstede en kast en daarachter onder lessenaardak aangebouwd een keuken. Een ladder gaf ook hier toegang tot de zolder. Het enige verschil met de hiervoor beschreven „kamertjes” is de afscheiding van een gang naast de woonkamer, zodat men niet met de deur in huis valt. In feite is deze plattegrond dan ook eeuwen lang in gebruik geweest voor de kleinste woningen. Behalve huisjes zonder gang en met gang (door houten of stenen wand afgescheiden) waren er

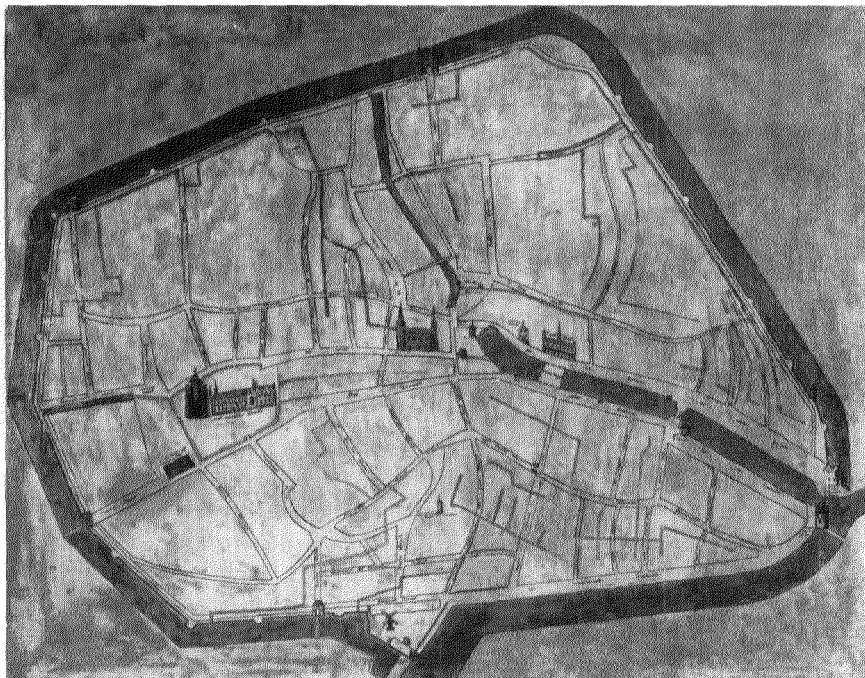
¹⁶ Kantongerecht (Rechtbank) in 1867 van het stadhuis naar de Oude Haven.

¹⁷ Een voorbeeld hiervan is reeds de verkaveling van het Gravenhof na 1615. Ook bij burgerwoningen vond verdeling plaats. Zo werd in 1894 het grote pand B 425 afgebroken om plaats te maken voor zes kleine woningen. De Vos, *Straatnamen*, 18.

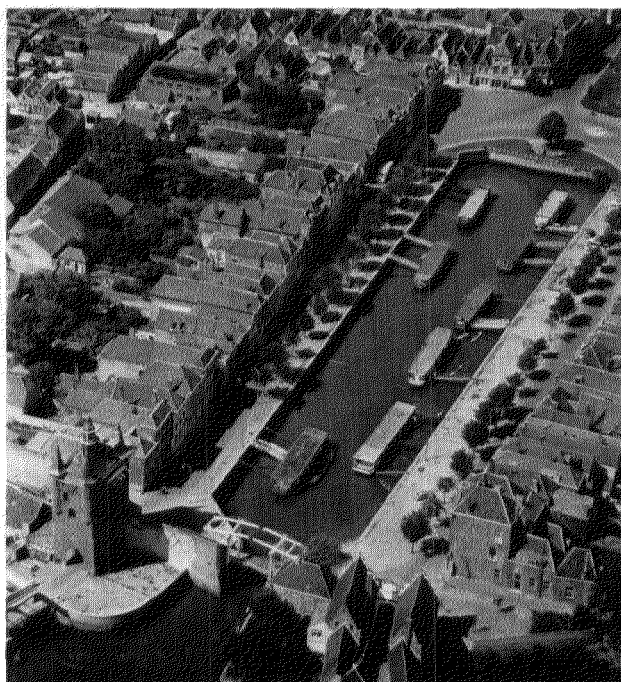
¹⁸ Het huis Cau-Lonque, 1763, op een kavel van 24 m breedte aan de straat, bij een diepte van \pm 56 m.

¹⁹ Poststraat 47 t/m 53 en Wevershoek 1 t/m 15. De metselaar was Chr. Timmerman. De Vos, *Kloosters*, 49.

WOONHUIZEN IN ZIERIKZEE

Afb. 1. Plattegrond van Zierikzee. Schilderij, vermoedelijk uit 1680. In kleur zijn aangegeven de stadsgracht, de Oude Haven — Schuithaven — Zwemhaven, de Karnemelksvaart en de Varreput. In lichtere tint de rioleringsloten.
(Stadhuis Zierikzee).

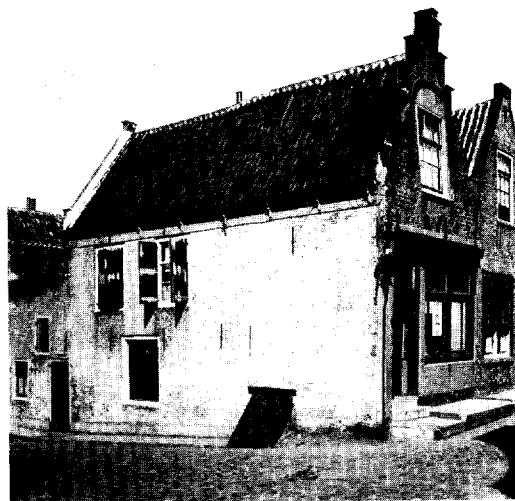

Afb. 2. Oude Haven. Op de voorgrond de Havenpoorten en — rechts op de hoek van de kade — het pand Oude Haven 55. Het blok diepe kavels Oude Haven Zuidzijde wordt begrensd door de St.-Domusstraat en door de kleine huisjes van het Korte Groendal.
(KLM Aerocarto).

WOONHUIZEN IN ZIERIKZEE

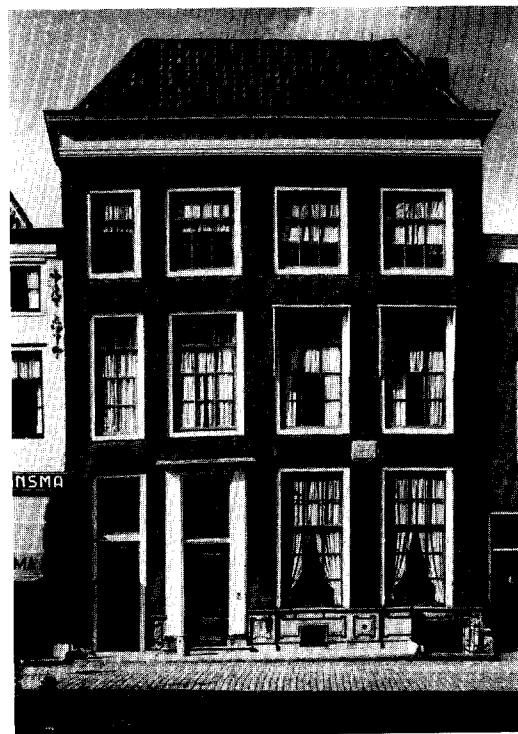
Afb. 3. Sint-Lucaskamertjes aan de Minderbroederstraat. Foto in het Gemeente-archief te Zierikzee.

Afb. 4. Hoofdpoortstraat 16, hoek Breestraat.
(Foto Monumentenzorg 1952)

Afb. 5. Wevershoek 5-7-9.
(Foto Monumentenzorg 1962)

Afb. 6. Havenpark 13-15.
(Foto Monumentenzorg 1952)

ook huisjes met een houten schot naast de voordeur, tegen de tocht. Soms werd ook in het voorhuis achter de voordeur een soort van tochtportaal afgeschoten.

Poststraat 48 als voorbeeld van een huis van de middelgrote klasse (fig. 4E)

Een woning in het blok tussen Post- (vroeger Pot)straat en Meel(Middel)straat (straten die al in de 13de eeuw worden genoemd) met kavels van middelgrootte. Het huis, gedeeltelijk onderkelderd, heeft een L-vormige plattegrond en bezit een grenen spiltrap²⁰ in de hoek waar de twee vleugels samenkomen. In de huidige toestand bezit het huis aan de straat een gepleisterde lijstgevel en een schilddak, met rechts aansluitend een gedeelte dat doorloopt naar achteren onder een zadeldak. Aan het einde van de uitgebouwde gang een keuken en berghok. In het linker deel aan de straat is nu een winkel. Daarboven een bovenkamer met een schouw, terwijl er aanwijzingen zijn dat ook beneden zich vroeger een stookgelegenheid heeft bevonden. Rechts heeft de vijf vakken diepe ruimte twee schoorstenen. De kleine kelder bevindt zich onder het derde vak. De balken op de begane grond rusten op geprofileerde sleutelstukken, 17de-eeuws. Daar het momenteel niet mogelijk is aanwijzingen op te sporen die iets meer kunnen vertellen over de oorspronkelijke toestand, kunnen wij daarnaar slechts gissen. Het ligt enigszins voor de hand te veronderstellen, dat de indeling op de begane grond eertijds geweest is zoals zij nu nog op de verdieping is en dat er een in twee ruimten verdeelde woning was met ten westen daarvan een aangebouwde zijkamer. De trap was vermoedelijk in de hoek, waar het diepere oostelijke deel en de zijkamer samenkomen.

Diverse typen grote huizen aan de Oude Haven

De verkaveling aan de Oude Haven is van andere aard dan die van de terreinen rondom de Grote Kerk en die van de buurten van begin 17de-eeuwse volkswoningbouw. „Oude Haven” valt in dit verband op te vatten in de oude zin

²⁰ De bewoner weet te vertellen dat grenen masten in spiltrappen in Zierikzee afkomstig zijn van scheepsmasten (die niet van eikehout kunnen zijn). Ook in de kap van het pand zou van een schip afkomstig hout secundair zijn verwerkt.

²¹ R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem, 1969, 48, maakt melding van een keur te Zierikzee uit 1429, die in 1445 werd herhaald: „Ende soe wie vordiepinge getymmert hebben, die sul-

namelijk inbegrepen niet alleen Havenpark en Havenplein (ontstaan door dempingen resp. in 1870 en 1890) maar ook de Mol. Ook de erven aan de Appelmarkt zijn van dezelfde soort. Het zijn koopmanserven, met de ene smalle zijde grenzend aan de havenkaai en met de andere aan een achterstraat. In tegenstelling tot de blokken met ondiepe, rug-aan-rug liggende huiserven waren deze kavels dus tweezijdig bereikbaar. Bovendien waren er vaak gangen tussen de huizen, behalve de iets bredere „sloppen”, de steegjes die de kaai met de achterstraat verbinden. De gangen tussen de huizen behoren bij het beeld van de oudste bebouwing met houten huizen en daken van stro of riet, toen de brandveiligheid een vrijstaand huis noodzakelijk maakte²¹. Ze kunnen bovendien, en deden dat in latere tijd in menig geval, een toegang opgeleverd hebben tot achterhuizen en inpandig gelegen terreinen of opstallen, gebruikt voor opslag of nijverheid. Het behoeft niet altijd zo te zijn dat de bebouwing direct aan de rooilijn begon of dat de voorste opstallen de belangrijkste waren²². Aan de kelders is vaak nog te zien dat tussen de woningen gelegen brandpaden en gangen eerst in een latere periode bebouwd of overbouwd zijn.

Oude Haven 34 levert een voorbeeld op van de samenvoeging van twee huizen tot één. Zowel de onregelmatige indeling van de gevel als de kelders (fig. 5A en 6) laten duidelijk zien dat er sprake is van een combinatie. Daarbij is het oorspronkelijke rechterpand benut voor hal, gang, privaat en keuken. In het linkerhuis zijn de woonkamers te vinden, namelijk drie achter elkaar, de voorste twee „en suite”. Over de oorspronkelijke toestand valt niet veel te zeggen. Het rechtse van de twee huizen, dat een iets smaller erf beslaat, is waarschijnlijk ook minder diep geweest. Niet alleen de achterkamers maar ook de achterkelders hebben een stookgelegenheid. In het linkerbovenhuis is nog de plaats terug te vinden waar zich de spiltrap bevond voordat de twee huizen werden samengetrokken. De voorbouw van de woningen aan de zuidkant van Oude Haven bevindt zich op kaai (= dijk) niveau van drie tot bijna

len decken myt harden decke”. — De Vos, *Zierikzee voor 100 jaar*, 5, vermeldt een raadsresolutie, die een premie stelt op het vervangen van houten voorgevels door stenen. Alleen al op de Dam werden tussen 1753 en 1804 elf houten gevels opgeruimd.

²² Vgl. P. D. de Vos, *Bijzonderheden over oude patrische woonhuizen te Zierikzee*, Zierikzee 1915, 21 en 46.

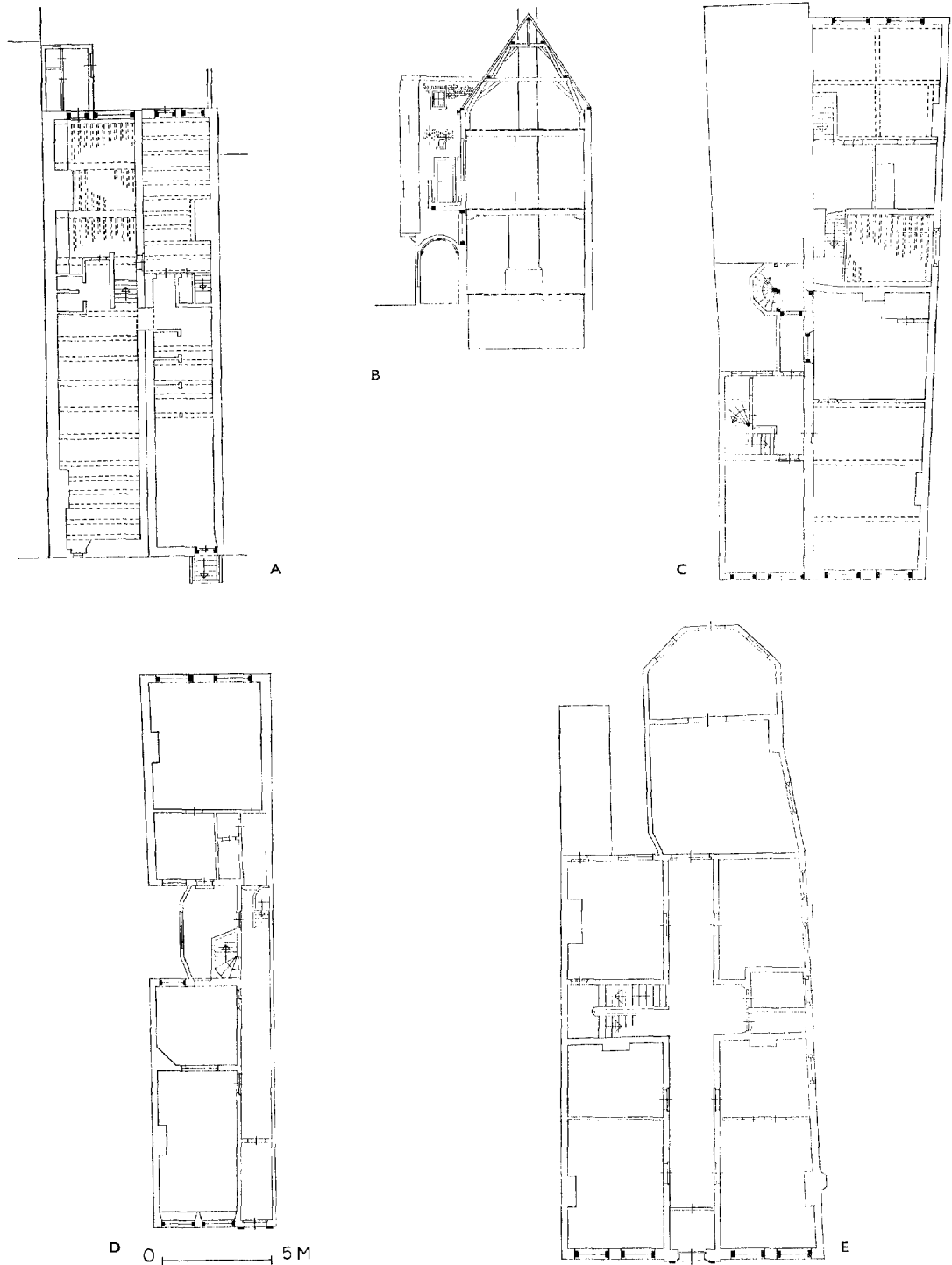

Fig. 5. Bovenaan: A. Oude Haven 34 kelder; B en C. Oude Haven 13-15 dwarsdoorsnede en eerste verdieping. Onderaan: D. Oude Haven 20 begane grond; E. Oude Haven 55 begane grond. Schaal 1:300.

(Tekening Monumentenzorg)

drie en een halve meter en de eigenlijke erven daarachter liggen tot twee en een halve meter lager. Het niveauverschil wordt op verschillende manieren weggewerkt, soms bij de overgang van voorhuis naar achterhuis, meest bij de overgang van huis naar achtererf of tuin²³. Meermalen is de kelder vanaf de straat bereikbaar via een trap, maar ligt de keldervloer gelijk met het tuinniveau.

Evenals bij Oude Haven 34 is de laat 18de eeuwse gevel van *Havenperk 13/15* onregelmatig ingedeeld²⁴. Wanneer wij de oude kern bekijken, met een merkwaardige overwelfde gang (het stenen tongewelf bekleed met een houten beschieting met ribben) en een uitgebouwde traptoren²⁵ (fig. 5B en C), rijst het vermoeden dat wij te maken hebben met een royaal 16de-eeuws koopmanshuis, waarnaast links een pad naar het achtererf, en eventueel daarop gelegen bebouwing. Het diepe kavel van het huis loopt door naar de achterstraat (aan de noordzijde van de Oude Haven fungeert de Hoge Molenstraat als achterstraat, zoals aan de zuidzijde de St. Domusstraat). In de huidige situatie is de achterbebouwing bereikbaar met ingangen via het Vrijpoortje en de Hoge Molenstraat. Het zijpad naast het voorhuis is bij de 18de-eeuwse verbouwing aan het huis getrokken. Daarbij is, zoals aan het plafond nog te zien valt, van het gedeelte achter de voordeur een hal gemaakt. In onze eeuw is deze in tweeën gesplitst en is het halraam gemaakt tot een voordeur voor het bovenhuis, dat zodoende een aparte toegang kreeg en afzonderlijk verhuurd kon worden (afb. 6).

Duidelijk weerspiegelt een woning als deze de samenhang van de geschiedenis van de verbouwing met die van de bewoning. De 18de eeuw had de meeste behoefte aan grote huizen, ruimte biedend aan zij- of spreekkamers en salons of ontvangstkamers behalve de woon- en slaapvertrekken, en voorts plaats voor inwonend personeel. Vele huizen aan de Oude Haven — toen de meest representatieve woonbuurt — werden vergroot door het aantrekken van een buurhuis, het overbouwen van een gang, het verhogen speciaal van het voorhuis, of het aanbouwen van een

²³ Ter hoogte van het Korte Groendal is de daling van de Oude Haven naar de St.-Domusstraat 2.64 m en vervolgens via het Lange Groendal de stijging naar de Nieuwe Haven weer 2.42 m. Het hoogste punt in Zierikzee is Dam Z.Z. bij de ingang van de Korte St.-Jansstraat, namelijk 4.76 m. Dit is ruim 4 m boven het niveau van de Nobelpoort (0.62 m).

²⁴ Zie voor dit huis De Vos, *Patricische woonhuizen*, 15.

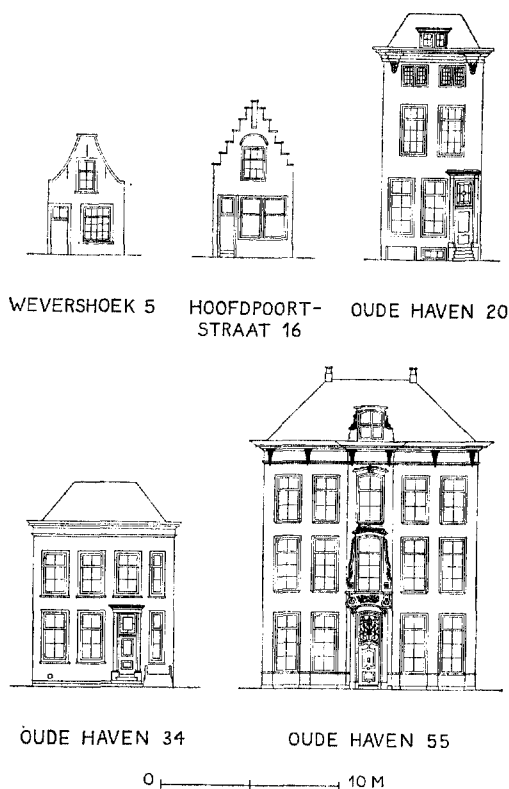

Fig. 6. Geveltypen in Zierikzee.

achterhuis. Het verhogen van het voorhuis ging gepaard met het aanbrengen van een rechte lijst met plansiergoot en was in meer dan een geval een slechts op uiterlijk effect berekende aangelegenheid; het betrof dan alleen een kleine aanbouw en de nuttige woonruimte werd er nauwelijks door vermeerderd.

In de 18de eeuw werden ook de bomen aan de Oude Haven sierlijk geschoren. Het is niet bekend of zij behoorden tot een aanplanting als gevolg van het aanbod van een Mr. Anthony de Jonge in 1631 om op eigen kosten Zierikzee „te verciëren met schone en vermaeckelyke boomen en plantagieën evenals zulks te Leijden, Middellburg en Delft gedaen is”²⁶. In afwijking van

²⁵ Andere huizen met traptorens waren te Zierikzee: Appelmart D 366, Oude Haven A 344 en Oude Haven D 476 (thans Huis Leviticus), waarvan het torentje in 1856 werd afgebroken. De Vos, *Patricische woonhuizen*, 25, 51 en 36.

²⁶ Mededeling wijlen dr. J. J. Westendorp Boerma. Een park heeft Zierikzee niet bezeten vóór de aanleg van het zogenaamde „Slingerbosch” in 1829, aanvankelijk overigens niet publiek toegankelijk. Particuliere

andere Zeeuwse steden heeft men in Zierikzee in de 18de eeuw geen publieke gelden besteed aan het opsieren van de stadfonteinen, vanouds te vinden aan het Fonteine, en de Grote Walle (Melkmarkt, begin Verre Nieuwstraat) of de waterbak van de Grote Kerk.

Op het einde van de 19de en in de 20ste eeuw houdt de „rijke bewoning” op en volgt in meer dan een geval een herindeling om het pand voor bewoning door twee of meer gezinnen geschikt te maken. Zo wordt bijvoorbeeld thans het perceel Havenpark 13/15 in vijven bewoond.

Het huis *Oude Haven 20* draagt de naam „De Wijnkelre” en laat in de kelder, die de volle breedte van het huis beslaat en zoals gebruikelijk met een trap vanaf de straat toegankelijk is, nog de vakken zien waarin de wijn werd opgeslagen. In de 18de en 19de eeuw, toen de grote koophandel al niet meer in Zierikzee bedreven werd, telde de stad nog wel een aantal „wijnstekers” die als vanouds opslag en kantoor aan huis hadden²⁷. Op de begane grond is in de huidige toestand rechts van de breedte van het huis een gang afgenomen (fig. 5D en 6) die doorloopt tot aan de keuken via de binnenplaats die voor- en achterhuis van elkaar scheidt. In tegenstelling tot de eenvoudiger woningen, tot dusver besproken, vertonen de huizen aan de Oude Haven menigmaal een zodanige diepte, dat een aparte toevoer van licht en lucht voor de binnenkamers noodzakelijk is, waarvoor een binnenplaats wordt benut. Op die wijze is er sprake van een voorhuis en een achterhuis.

Als laatste voorbeeld *Oude Haven 55*, een fors pand op een dubbel erf, gebouwd in of omstreeks 1788, dat de laatste fase vertegenwoordigt van de tendens van de 16de, 17de, 18de en begin 19de eeuw (maar vooral de 18de) om in het oosten van de stad aan de Oude Haven steeds groter en deftiger woningen te bouwen (fig. 5E en 6). Het zijn deze panden, die later in de 19de eeuw, toen zij voor particuliere bewoning minder geschikt werden, vaak zijn benut voor openbare lichamen

(het Waterschap Schouwen, het Kantongerecht, de Belastingdienst), banken of hotels. In tegenstelling tot de meeste andere gevallen is bij het huis *Oude Haven 55* geen sprake van verbouwing van bestaande panden maar van een nieuw gebouwd huis (de architect is onbekend). De erfbreedte maakte het mogelijk een symmetrische gevel op te bouwen met een doorlopend vertikaal accent op de middenas. Hoewel enigszins onregelmatig omdat het bij de stadswal gelegen erf dit niet anders mogelijk maakte, volgt de plattegrond het bij dit 18de-eeuwse woningtype passende schema. De gang, die het huis in tweeën deelt, loopt aan het einde uit op een tuinkamer. Halverwege de gang aan de linkerkant een royaal trappehuis. Alleen het voorste gedeelte van het huis, met omlopend schilddak, heeft de rijzigheid waarmee het zich aan de Oude Haven manifesteert. Het trappehuis is hier links tegen aan gezet met een lessenaarsdak, min of meer in de traditie van het uitgebouwd trappehuis. Het achterhuis is verdiepingloos. Het linker en rechter deel, elk onder een afzonderlijk dak, evenals de tuinkamer en de achter de keuken uitgebouwd bijkeuken. Het linker deel van het huis, waar zich de keuken bevindt, is onderkelderd.

Enige vergelijkende cijfers betreffende de hiervoor genoemde huizen

	Breedte aan de straat in m	Diepte v/h huis in m	Diepte huis en erf in m	Inhoud in m ³ geschat
Ravenstraat 17	4.05	12.50	19.50	185
Hoofdpoortstr. 16	4.45	14.50	14.50	325
Wevershoek 5	4.30	8.45	21.50	98
Poststraat 48	9.75	11.90	19.50	965
Havenpark 13/15	9.70	26.30	52.—	2495
Oude Haven 20	5.60	25.70	64.—	1725
Oude Haven 34	7.90	20.25	65.—	1695
Oude Haven 55	12.—	29.30	107.—	3255

pleziertuinen, koepels, speelhuizen en zomerhuizen trof men oudtijds aan in het Vrije, aan de Lange Pad, vgl.

De Vos, *Straatnamen*, 24.

²⁷ De Vos, *Zierikzee voor 100 jaar*, 19.

SUMMARY

HOUSES IN ZIERIKZEE

Among the old houses in Zierikzee, various types can be distinguished. The smallest type includes the *kamerijes* ("rooms") and the *boffjes* (a row of small houses). Most of these are houses placed transversely under one continuous saddle roof, each with an outbuilding under a lean-to roof. The oldest known example in the town is formed by the Godskamertjes dating from 1427 (fig. 3).

Another genre is formed by the small houses with the roof ridge not parallel with but at right angles to the street and having a small kitchen with a lean-to or saddle roof built out at the back. The houses built in large numbers for the lower classes in the first half of the seventeenth century often belong to this type, which is also found almost unmodified in the housing constructed in the following centuries (fig. 4A and D).

Another common type in Zierikzee is the house standing against a dike, in which the street level at the front is appreciably higher than that at the back. A good specimen of this is seen in the early seventeenth century house Hoofdpootstraat 16 (fig. 4BC).

Of the houses on medium-sized lots, the one at Poststraat 48 is singular. This house, which was altered in the eighteenth and nineteenth cen-

turies, probably originally had a side room and a stairwell in the inner angle of the L-shaped plan (fig. 4E).

Of the houses with deep lots on the Oude Haven (Old Harbour), the one at Oude Haven 20 is a characteristic example (fig. 5D). Occasionally, two medieval lots were combined for one eighteenth-century house, for instance Oude Haven 34 (fig. 5A), and sometimes a side passage was built over, as in the case of Havenpark 13-15, which has a passage with barrel vaulting and a tower above the stairwell (fig. 5BC). The house at Oude Haven 55 is a gentleman's residence on a double lot rebuilt in 1788, with a volume of more than 3000 cubic metres (fig. 5E).

The parcelling took various forms reflected in the structures on the sites, as can be seen from the houses mentioned here as characteristic. For seventeenth-century housing construction it was possible to make use of large areas formerly belonging to convents and private estates which had become available in the sixteenth century. Because the centre of the city shifted from west to east in the course of time, the larger lots in the western part were often divided into smaller ones the reverse occurring in the eastern part, where small lots were combined to form larger parcels (fig. 2).

MOERMOND

DOOR

J. G. N. RENAUD

De verwoestende stormvloed van februari 1953 heeft ook Moermond niet gespaard; maandenlang heeft het water ongeveer 2 meter hoog om en in het slot gestaan. De familie Vriesendorp zag er kennelijk niets meer in om tot restauratie over te gaan en verkocht in 1955 de bezitting aan een nieuw opgerichte stichting.

In de laatste week van november 1956 werd door het vinden van een brok muurwerk een onderzoek op gang gebracht. Een dragline was namelijk begonnen de gracht aan de noordzijde van het eiland, waarop Moermond ligt uit te diepen en van een nieuwe oever te voorzien. Daarbij kwam een stuk metselwerk aan het licht, dat later bleek een gedeelte te zijn van een veelhoekige ringmuur. Spoedig lagen vijf zijden bloot; aan de buitenzijde vertoonden zich kleine uitmetelingen op de knikken van een muur, die \pm 1.60 meter breed was. Helaas verhinderde het inzaaien van een gedeelte van het terrein een volledig onderzoek; aan de noordzijde kon nog een uitspringende vierkante toren ontgraven worden met muren van 2.25 m breedte en daarop aansluitend twee zijden. De gegevens maken het mogelijk vast te stellen, dat de middellijn van de aanleg ongeveer zestig meter moet hebben bedragen. Midden op het terrein kwamen twee zijden van een rechthoekig gebouw te voorschijn; op de hoek overblijfselen van een traptoren. Dat is dan alles, wat we van het huis van Costijn van Renesse weten; het kasteel, dat in 1244 de jonge graaf Willem II herbergde en waar hij op 2 juli 1244 de tolvrijheid van de abdij Ter Duinen bevestigde. „Domus apud Rietnesse”; zo wordt dan het huis in de brief aangeduid.

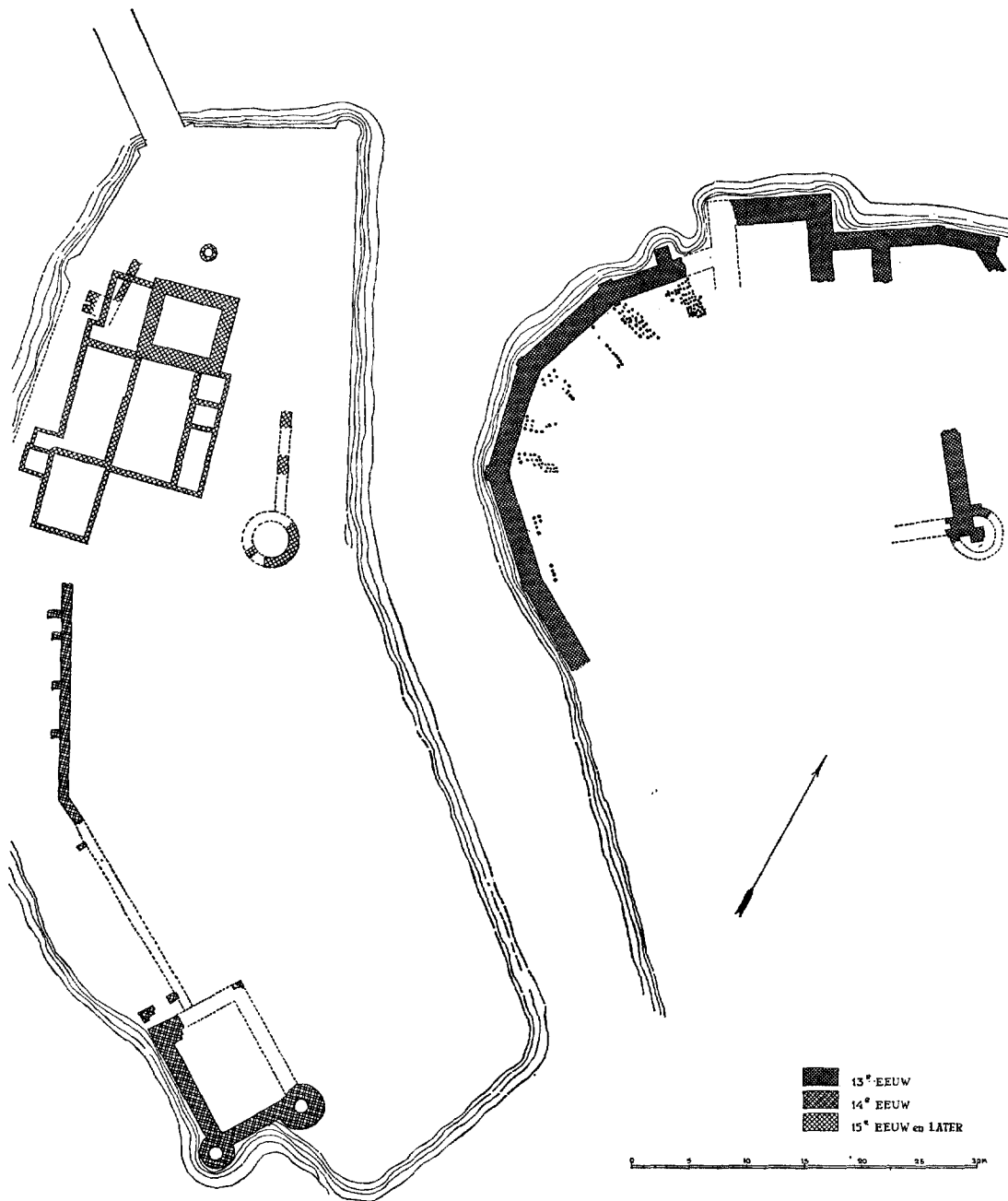
Heer Jan van Renesse raakte in de dagen van graaf Floris en Jan I in conflict met de Borssele's. Hij richtte zich meer naar de Vlaamse graaf dan goed was voor zijn betrekkingen met Holland; in 1297 belegerde Wolfert van Borssele zijn kasteel. „Dus belachmen Moermond” vertelt Melis Stoke en hij voegt er aan toe, dat het na het beleg verwoest werd. „Men most breken alte malen / Van boven neder toten dale”.

Bleef nog wel even de vraag, of de gevonden muur een weergang had gehad. We vonden ten-

slotte aan de binnenzijde van de ringmuur op regelde afstanden funderingsblokken van ingeheidse palen, die kennelijk als voetpunten van steunberen op te vatten waren. Zij stonden in het veen; de naam Moermond was daarmee voldoende verklaard. Tussen de palenblokken was het veen weggegraven; de gevolgen van de zoutnering. De daardoor ontstane gaten waren met afbraakpuin gedicht. In de loop van de restauratie van het bestaande gebouw heeft men het muurwerk van het eerste kasteel Moermond geconsolideerd.

In 1957 werd het onderzoek verlegd naar het eiland, waarop het tegenwoordige huis Moermond zich bevindt. In de tuin kwamen sporen van muurwerk en puinbanen aan het licht, die leidden naar het westelijk einde van het eiland. Hier werden dan blootgelegd de funderingen van een woontoren van 6 x 10 meter binnenwerks, voorzien van twee ronde torens op het oostfront. De noordmuur en de westmuur waren verdwenen; we vonden slechts de funderings sleuven terug. Op de zuidwesthoek werden de overblijfselen van een aangebouwd privaat met afvoerkoker aangetroffen. Van hier af zette zich een muur in noordwestelijke richting voort, maar de aansluiting met het huidige gebouw kon niet duidelijk vastgesteld worden. Ook hier bleek de ondergrond zeer verstoord door de moertering. Gelukkig heeft men althans de grondslag van de woontoren eveneens geconsolideerd.

In en om het bestaande gebouw is ook nog al wat gegraven; jammer genoeg leveren de resultaten geen sluitend beeld. De toestand van het gebouw maande tot de nodige voorzichtigheid. De belangrijkste ontdekking bestond hierin dat de zogenaamde donjon aan de noordzijde van het huidige complex uiteindelijk geen woontoren bleek te zijn, maar een verbouwd poortgebouw. Dit sluit in, dat de zuidoostelijk aansluitende grote zaal aanvankelijk een open ruimte was. Het is waarschijnlijk Jacob van Serooskerke († 1531) — die ter gelegenheid van zijn tweede huwelijk met Agatha van Wissekerke „dede Moermont derdeverf nieu maken 1513” — aan wie we de veranderingen te danken hebben. De poortdoorgan-

Kasteel Moermond bij Renesse. Schaal 1 : 600.

(Tekening bewerkt naar opmeting R.O.B.)

gen werden dichtgezet, de vloerhoogten gewijzigd terwijl de kelder werd overkluisd met een stergewelf.

Toch schijnt het kasteel zijn huidige gedaante vooral te danken te hebben aan Iman van Zuytland, die het in 1612 kocht en er tot aan zijn dood in 1638 veel aandacht voor gehad moet hebben. De toegangspoort aan de oostzijde, gedateerd 1613, getuigt ongetwijfeld van zijn activiteiten. Als schepen, later burgemeester van Zierikzee had hij gelegenheid genoeg, plezier van zijn buitenhuis te beleven.

Zo zien we dan in de geschiedenis van Moermond drie duidelijk te onderscheiden fasen. Moermond I, de veelhoekige burcht, moet ont-

staan zijn nadat Costijn van Zierikzee in 1229 door ruil goederen in Renesse had verkregen. Dit kasteel ging in 1297 ten gronde.

Moermond II, de woontoren zal uit het begin van de 14de eeuw dateren; in ieder geval bestaat het in 1339. Wat daarnaast in de loop der tijden opgetrokken werd is niet duidelijk geworden. Wel weten we, dat Jacob van Serooskerke opnieuw als bouwheer te boek staat en dat de poorttoren door hem omstreeks 1513 gewijzigd werd.

Ongetwijfeld onderging het silhouet van het bestaande gebouw onder Iman van Zuytland in het begin van de 17de eeuw nog belangrijke veranderingen.

SUMMARY

MOERMOND

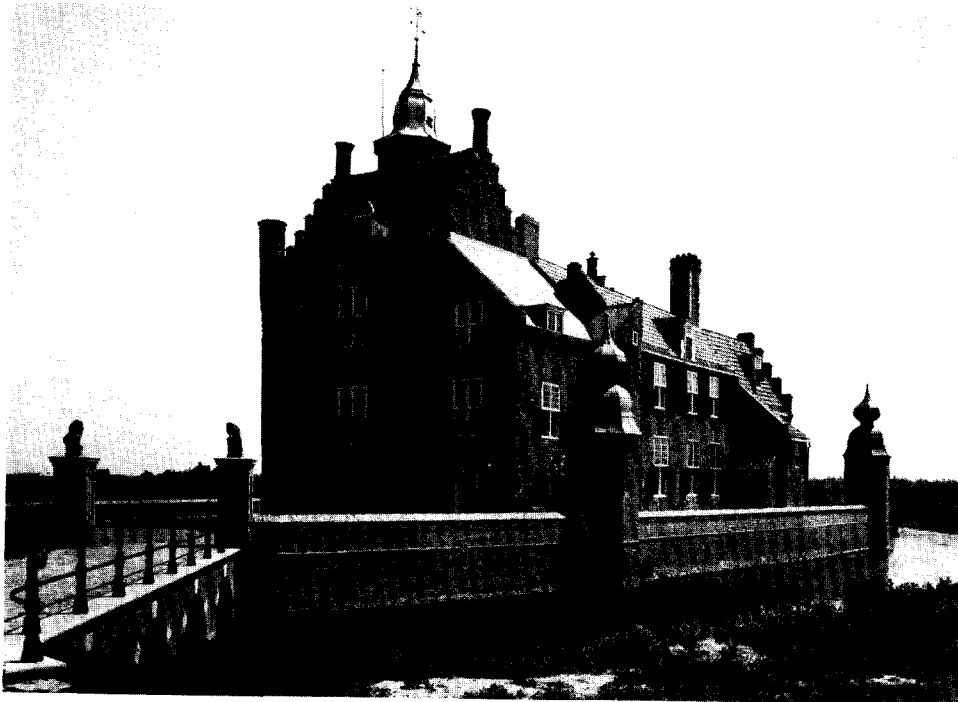
The excavations carried out since 1956 in connection with the restoration of the castle of Moermond near Renesse (in the province of Zeeland) have added to our knowledge of its architectural history. In the history of the castle, three phases can now be clearly distinguished. Moermond I, a polygonal stronghold, must have originated after Costijn van Zierikzee acquired property in Renesse in 1229 by exchange. In 1297, this castle was destroyed. Moermond II, a keep, must date from the beginning of the fourteenth century; it is in any case known to have existed in 1339.

What was built around it in the course of time is not clear, but we do know that the gate tower was modified around 1513. The present form of Moermond Castle seems to have been mainly the work of Iman van Zuytland, magistrate and later burgomaster of Zierikzee, who purchased it in 1612 and must have devoted much time to it until his death in 1638. The entry on the east side, dated 1613, was undoubtedly one of his projects. The silhouette of the present building must also have undergone major changes in this period.

MOERMOND

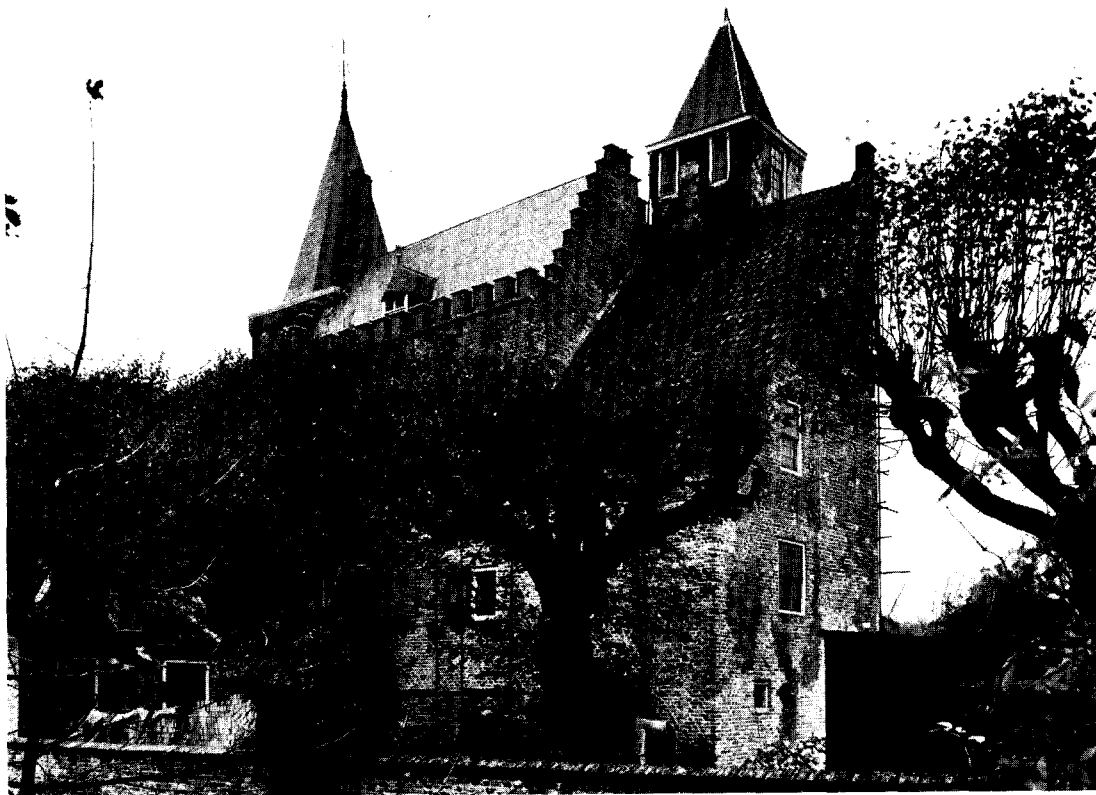
Afb. 1. Kasteel Moermond bij Renesse uit het noordwesten.

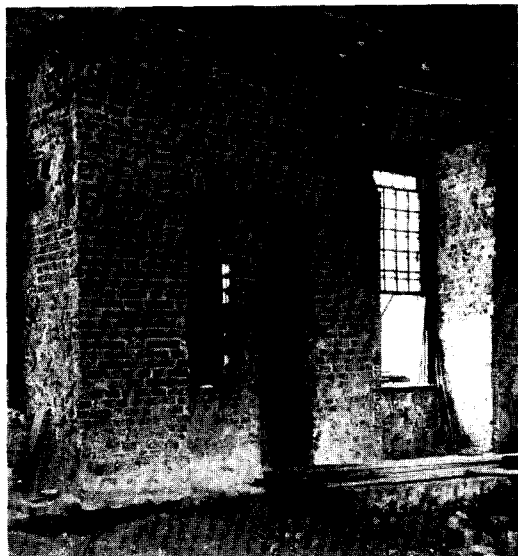
Afb. 2. Kasteel Moermond uit het zuidoosten.

(Foto's Monumentenzorg 1962)

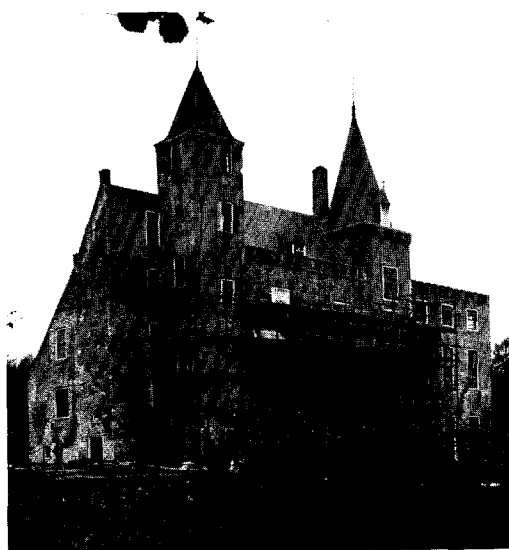
KASTEEL HAAMSTEDE

Afb. 1. Kasteel te Haamstede. Het oudste gedeelte uit het zuidoosten.

Afb. 2. Kasteel te Haamstede. Noordwand van de zaal in de 13de-eeuwse donjon met venster met de bouwtijd.

Afb. 3. Kasteel te Haamstede uit het noordoosten.
(Foto's Monumentenzorg 1968)

KASTEEL HAAMSTEDEN

DOOR

TH. VAN STRAALEN EN J. G. N. RENAUD

Wie het kasteel te Haamstede uit het noorden nadert, ziet een voorgevel met romantisch bedoelde kantelen en twee torens. Loopt men om het gebouw heen, dan bemerkt men, dat de torens een rechthoekig kerngedeelte met een zadeldak markeren. Ten oosten van deze rechthoekige kern met zijn trapgevels valt het hoge lessenaardak op, waarmee de vleugel achter de linkertoren is afgedekt. Aan de andere kant van de kernbouw staat een vleugel met een plat dak en lagere achterbouwen met schilddak. Dit geheel, romantisch en nuchter tegelijk, is het resultaat van een groot aantal verbouwingen en vergrotingen, die hebben plaats gevonden, nadat een hevige brand het middeleeuwse kasteel in 1525 verwoest had. Men is er tot dusverre vanuit gegaan, dat de rechthoekige kern van het complex nog moet dateren van voor die brand. Maar een restauratie, in 1963 begonnen onder leiding van architect M. J. J. van Beveren (in samenwerking achtereenvolgens met de rayonarchitecten van Monumentenzorg H. Janse en C. J. Bardet) heeft veel meer gegevens uit de middeleeuwen tevoorschijn gebracht, dan kon worden voorzien.

De oudste kern

De veronderstelling, dat de rechthoekige kern van het kasteel een voormalige donjon was, is uitgekomen, maar een grote verrassing vormde de smalle poortuitbouw, midden tegen de korte oostgevel van de donjon. Deze ging namelijk schuil in het noordelijke deel van de tegenwoordige oostvleugel. Voor ons land is zo'n poortuitbouw een uitzonderlijk verschijnsel. De donjon, buitenwerks 12.60 m lang en 8.70 m breed, en de poortuitbouw 6.80 m lang en 3.65 m breed, blijken uit een en dezelfde bouwperiode te stammen, ook al zijn de onderste drie en een halve meter van de muren van de uitbouw niet in verband met de donjonmuren opgemetseld. Het formaat van de baksteen (29.5/31 x 14.5/15 x 7.2/8 cm in Vlaams verband; 10 lagen = ± 90 cm) wijst op een bouwtijd in de 13de eeuw, een datering die op grond van andere gegevens waarschijnlijk nader gepreciseerd kan worden op de tweede helft van die eeuw. Hetzelfde geldt voor de ommuring van het kasteelterrein en de daar-

bij horende poorttoren, teruggevonden bij het archeologisch onderzoek rond het gebouw.

Het gaat hier om een donjon met een overwelfde kelder (muurdikte 1.42 m), een hoofdverdieping — de zaal (muurdikte 1.22 m), een bovenverdieping (muurdikte 95 cm) en een ruimte onder de kap. De poortuitbouw had een verdieping, die bereikbaar was vanuit de bovenverdieping van de donjon. De zijgevels van de uitbouw hadden beide een terugliggend gedeelte, waarboven het muurwerk van de verdieping uitkraagde boven een spitsboogfries.

Bij het bouwkundig onderzoek zijn veel details tevoorschijn gekomen, die van nut kunnen zijn bij het onderzoek van andere kastelen uit dezelfde periode. Andere zaken bleven hier echter onduidelijk. Zo is er geen spoor gevonden van een privaat, afvoerkokers en dergelijke. Maar van bijzonder groot belang zijn de gegevens, die wij vonden over de vensters. Deze konden namelijk alleen maar gesloten worden door naar binnen draaiende luiken. Dit is gebleken uit de duimen voor dergelijke luiken, die op tal van plaatsen zijn teruggevonden, en uit het restant van zo'n luik in een venster van de voormalige westelijke topgevel. De duimen, waarin deze luiken draaiden, zaten vast in houten blokjes, die evenals de houten vensterlateien sporen vertoonden van brand, waarschijnlijk van de brand van 1525. Dergelijke naar binnen draaiende luiken moeten er ook gezeten hebben in de vensters van het kasteel te Hillegersberg bij Rotterdam en het huis Riviere bij Schiedam.

De poortuitbouw bevatte een flauw hellende trap, die omhoog voerde naar een bordes voor de ingang van de zaal in de donjon. Deze trap overbrugde een hoogteverschil van ruim 3.10 m, zodat de vloer van de zaal ruim 3.50 m boven het maaiveld ligt. De poort zelf kon worden afgesloten met een hamei, waarvan de sleuven zijn blijven zitten. Blijkens sporen was er binnen boven de poort een galerij op een tongewelf. Deze galerij, die plaats zal hebben geboden voor de windas van de hamei, zal bereikbaar geweest zijn via de ruimte erboven of misschien door middel van een steektrap vanaf het bordes bij de zaalingang. De helling van de trap viel niet alleen af te leiden

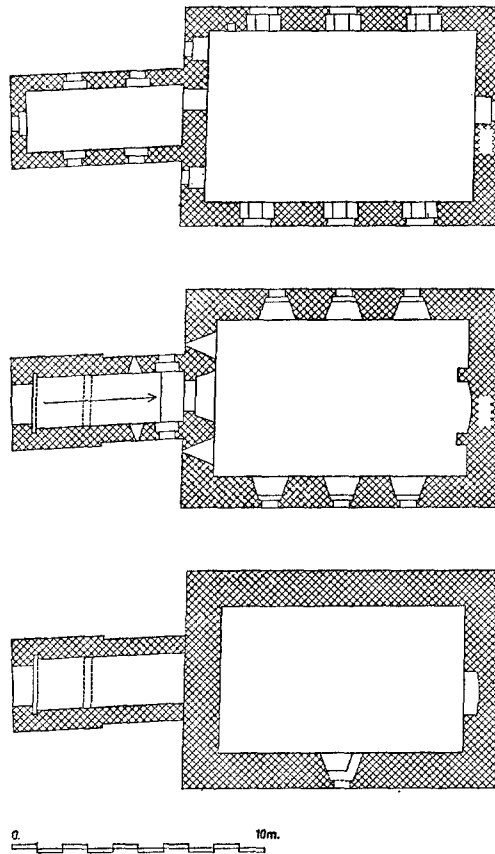

Fig. 1. Plattegrond van de 13de-eeuwse donjon met poortuitbouw te Haamstede. Van boven naar beneden: bovenverdieping, zaal en kelder. Reconstructie schaal 1 : 300.

(Tekening Monumentenzorg; Th. van Straalen 1971)

uit enkele moeten op de zijmuren maar ook uit de plaats van een lichtspleet en een venster aan weerskanten. De vensters van de poortuitbouw konden elk worden gesloten met één enkel naar binnen draaiend luik. Op de tekening zijn boven de verdieping een trapgevel en de kap gereconstrueerd, maar de vorm daarvan staat bij gebrek aan gegevens niet vast.

Bij het bouwkundig onderzoek van de donjon is de toegang tot de zaal, d.w.z. de hoofdverdieping volledig tevoorschijn gekomen met duimen en de sluitconstructie van de voormalige deur. Deze hoofdverdieping had een aanzienlijke hoogte, ongeveer 6 m tot aan de versnijding van de volgende verdieping, maar van de voormalige balkenzoldering zijn geen sporen gevonden, om-

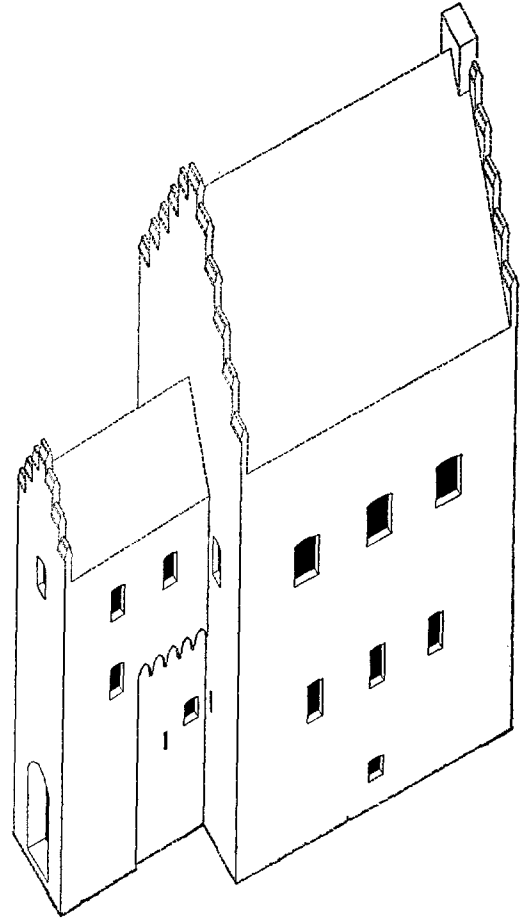

Fig. 2. Extérieur van de 13de-eeuwse donjon met poortuitbouw te Haamstede uit het noordoosten. Axiometrische perspectief. Reconstructie schaal 1 : 300.

(Tekening Monumentenzorg; Th. van Straalen 1971)

dat het bovenste metselwerk tot ± 1.25 m onder de versnijding bleek te zijn weggekap. De zaal had een vloer van tegels (13 x 13 en 2.8 cm dik) en er was een schouw aan de westzijde, waarvan de maten op het keldergewelf daaronder waren terug te vinden. Het daglicht kon royaal toetreden in deze zaal, want behalve twee lichtspleten, elk aan een kant van de ingang, waren er drie vensters in beide zijmuren. De twee middelste ervan zijn bijna volledig tevoorschijn gekomen en van de overige een deel van het grondvlak of aanzetten van segmentbogen. Zij zaten in taps toelopende segmentboognissen en hadden een tamelijk grote lichtopening, 150 x 64 cm, die gesloten kon worden met een enkel naar binnen draaiend luik.

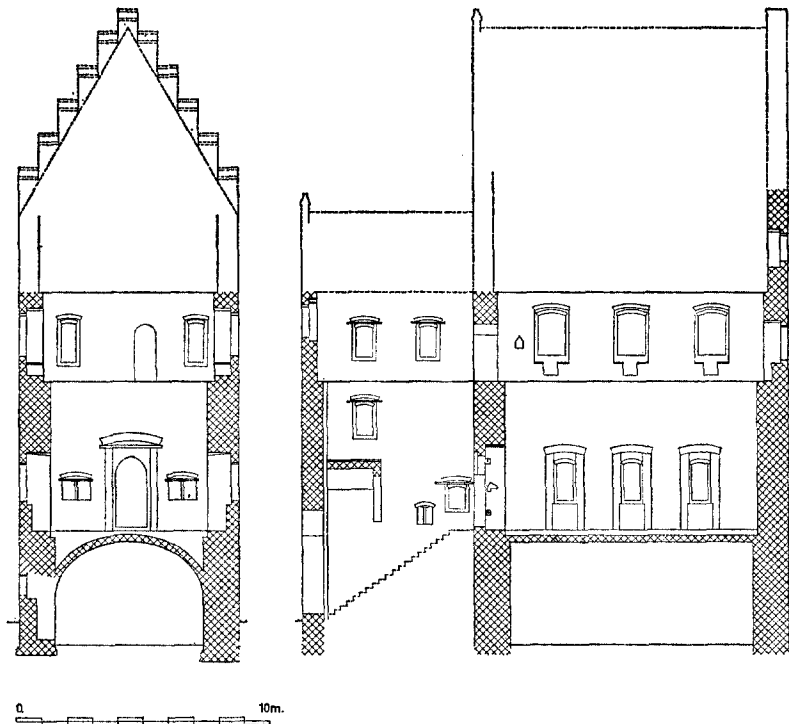

Fig. 3. Dwarsdoorsnede naar het oosten van de 13de-eeuwse donjon te Haamstede en lengtedoorsnede van donjon en poortuitbouw naar het zuiden. Reconstructie schaal 1 : 300. (Tekening Monumentenzorg; Th. van Straalen 1971)

Een wenteltrap in de zuidoosthoek van deze zaal voerde vermoedelijk zowel naar beneden als naar boven. Het keldergewelf onder deze hoek toonde namelijk een gerepareerd gedeelte terwijl pleisterresten op het metselwerk in die buurt eveneens wezen op een voormalige verbinding naar de kelder. Op de verdieping boven de zaal vormt een lampnissje in de zuidoosthoek een aanwijzing, dat de trap ook hier langs moet hebben gelopen.

De kelder, die vanaf de aanvang overkluisd is geweest met een steens tongewelf en alleen van de zaal uit toegankelijk was, kon eveneens verwarmd worden; ook hier is de stookplaats teruggevonden aan de westzijde. Veel licht van buitenaf kon er in deze kelder niet komen want er was maar één lichtopening. Deze zat aan de noordkant maar de oorspronkelijke vorm daarvan is nog niet bekend.

De verdieping boven de zaal was tot aan de volgende versnijding 3.60 m hoog maar ook hier ontbraken sporen van de vroegere balkenzoldering. In deze ruimte, die dus veel lager was dan de zaal, was geen stookplaats aanwezig maar wel waren er hier aan alle kanten vensters; drie in elk van beide zijmuren, een in de westmuur en twee

aan de oostzijde, aan weerskanten van de doorgang naar de ruimte boven in de poortuitbouw. De vensters, waarvan de middelste aan de noordkant bijna volledig is teruggevonden waren heel anders dan die van de eronder gelegen zaal. Geplaatst in nissen met rechte zijkanten en twee met een houten plaat afgedekte zitbanken, doen zij sterk denken aan de donjon van Teylingen bij Voorhout. Zij waren ook veel groter dan de andere vensters in het gebouw, met openingen van 1.70 x 1.10 m, die afgesloten konden worden met twee naar binnen draaiende luiken in plaats van telkens een enkel luik. Een lampnis aan de zuidzijde in de hoek bij de oostwand op ongeveer 1.40 m boven het vermoedelijk oorspronkelijke vloerpeil kan zoals gezegd wijzen op een voormalige wenteltrap, die de verdiepingen en de kelder met elkaar verbond. De doorgang naar de bovenruimte in de poortuitbouw heeft altijd een open verbinding gevormd want er is geen aanslag van een deur gevonden en evenmin zijn er restanten van duimen, waarin zo'n deur gedraaid zou kunnen hebben.

Uit overblijfselen van twee vensters aan de westzijde (een met de rest van een luikje) blijkt, dat er boven deze verdieping nog een volgende

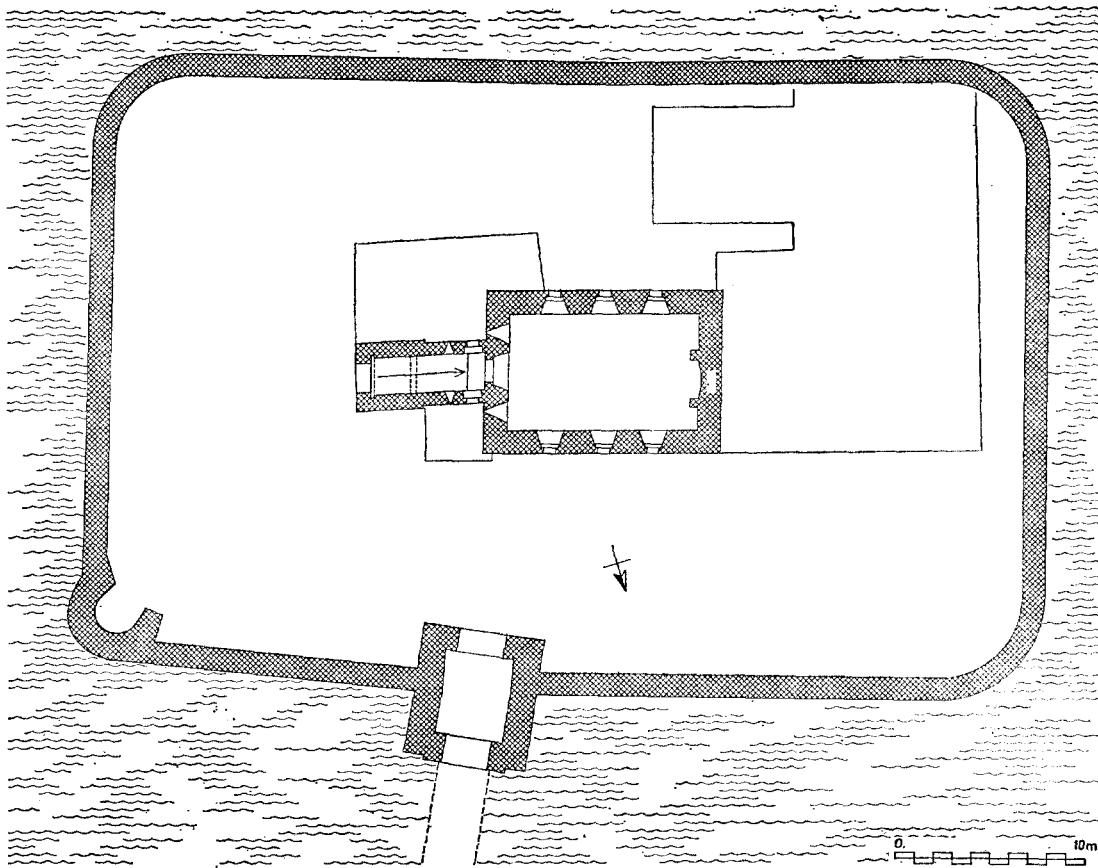

Fig. 4. Plattegrond van het kasteel te Haamstede met ringmuur en poorttoren. Reconstructie van de 13de-eeuwse toestand. Latere vleugels alleen in omtrekslijnen aangeduid. Schaal 1 : 400.

(Tekening Monumentenzorg, bewerkt naar gegevens R.O.B.)

ruimte geweest moet zijn, maar daarover valt niet veel meer te zeggen dan dat de noordgevel nog minstens drie meter was opgetrokken boven de versnijding. Vermoedelijk was dit de ruimte onder de kap, afgesloten door topgevels, maar hoe die topgevels er hebben uitgezien, is niet meer vast te stellen.

Hoewel wij niet met zekerheid kunnen zeggen, hoe het kappedeelte van donjon en poortuitbouw er hebben uitgezien, zijn de gegevens, die wel gevonden zijn waardevol genoeg. Bepaald gerieflijk zal het kasteel niet geweest zijn met niet meer dan twee stookplaatsen in betrekkelijk grote ruimten, en vensters, die alleen door middel van luiken konden worden gesloten.

Iets over de resultaten van het archeologisch onderzoek rond het kasteel

Terwijl het bouwkundig onderzoek eerst bij het voortschrijden van de restauratie op gang kon

komen en het inzicht in de bouwgeschiedenis dientengevolge zich maar heel langzaam kon ontwikkelen, was de archeoloog in staat zich al in een veel vroeger stadium met Haamstede bezig te houden. Begin juli 1964 werd een aanvang gemaakt met een onderzoek, dat met tussenpozen tot november 1964 duurde. Deze eerste campagne werd in voorjaar 1965 gevolgd door een tweede, die in juni 1965 definitief afgesloten is. Een klein na-onderzoek in de kelder van de oudste woonkern — de rechthoekige donjon — vond tenslotte plaats in februari 1969.

Tijdens de zomer van 1964 hadden we er nog lang geen weet van, dat bij de donjon zo'n merkwaardige poortuitbouw met trap behoorde, maar de woontoren was al wel als zodanig herkend. De eerste vraag, die zich nu aan de archeoloog opdrong was deze: heeft de donjon oorspronkelijk met zijn vier muren, al dan niet voorzien van een klein talud, onmiddellijk in het water

gestaan, of heeft zich al van de aanvang af een strook grond om het bouwwerk bevonden.

Om een antwoord op deze vraag mogelijk te maken, werd een sleuf uitgegraven, die aan de noordzijde van de woontoren loodrecht op het muurwerk was uitgezet. Een voormalige, opgevlude gracht zou zich duidelijk herkenbaar in de wanden van de sleuf aftekenen. Het bodemprofiel, hoe verstoord ook in de loop der tijden, bewaart meestal genoeg aanwijzingen om tot een oordeel te komen betreffende de gestelde vraag. Nu, het bodemprofiel bleek vrij gemakkelijk te lezen en te verklaren. Om maar dadelijk alle twijfel weg te nemen: er tekende zich geen opgevlude gracht af. Wel vielen diverse ophogingen van het oude maaiveld op te merken en lieten zich heel wat verstoringen registreren.

De laatste ophoging had plaats gevonden na de bekende brand van 1525, waarbij het kasteel zwaar geteisterd was. De brandlaag bevindt zich op ongeveer 80 cm onder het huidige loopvlak. De onderkant van de fundering van de toren troffen we aan op ± 2.20 m onder het heden ten dage bestaande plein. Om kort te zijn; sinds de bouw van de woontoren is de grond met 1 tot 1.50 m opgehoogd. Een kleine proefsleuf aan de zuidzijde bevestigde in grote trekken het beeld van de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis, dat we ons aan de noordzijde gevormd hadden.

De volgende vraag, die zich ter beantwoording aan ons opdrong: heeft de woontoren van de aanvang af binnen een ringmuur gelegen, waarvan de poorttoren en de bestaande kademuur een deel uitmaakten? De voorwaarden tot een juiste beantwoording van deze vraag waren niet zo gunstig. In verband met de restauratie van de kademuur was er veel gegraven en in feite had men bij het blootleggen van de fundering van de kademuur het verband tussen de in de loop der tijden ontstane ophogingslagen en de oude ringmuur geheel verbroken. Het doortrekken van de sleuf aan de noordzijde van de woontoren had dus niet veel zin. Aan de zuidzijde belemmerde de boomgroei een steekproef.

Een sleuf loodrecht op de binnenmuur van de poorttoren leverde vele bruikbare gegevens. De onderkant van de fundering poorttoren ligt maar ± 10 cm dieper dan de onderkant noordmuur woontoren. Deze omstandigheid bevestigde eens te meer, dat de strook grond om de toren van de aanvang af aanwezig is geweest. Bovendien maakte het bodemprofiel in deze sleuf het zeer waarschijnlijk, dat de ringmuur met poorttoren onge-

veer te zelfder tijd als de woontoren ontstaan is. Later konden we door kleine proefsleuven vaststellen, dat drie hoeken van de ringmuur aanvankelijk afgerond waren; alleen de noordoosthoek bleek voorzien van een weinig uitspringende hoefijzervormige toren, die aan de binnenzijde open schijnt te zijn geweest. Schijnt, want we weten uiteraard niet, of de naar het plein toegekeerde zijde boven het loopvlak toch nog met een boog overdekt is geweest, waarop een sluitmuur zich naar boven toe voortzette. Zo zien we dan de woontoren met zijn uitbouw op een terrein liggen, dat zowel aan de noord- als aan de zuidzijde nog een ruimte van ongeveer 11 meter bood; aan de westzijde bedroeg de breedte ± 16 meter, aan de oostzijde ruim 13 meter.

Een onderzoek naar de bebouwing, die zich op de tekening van Hildernisse (± 1696) tussen woontoren en poortgebouw vertoont leidde tot intensief graafwerk op het terrein ten oosten van de toren. Hier wachtte de onderzoekers de grootste verrassing. Op omstreeks 2.50 m onder het loopvlak kwam veel tuf voor de dag; zelfs kon een stuk muur uit deze natuursteen vastgesteld worden. Dit muurwerk ligt op enkele decimeters boven N.A.P. en zou Romeins kunnen zijn. Bovendien kwamen meerdere skeletten aan het licht, die niet tegelijkertijd met het muurwerk in de grond terecht waren gekomen; de bijzettingen dateerden ongetwijfeld uit later dagen. Daar de geraamten oost-west gericht waren en niet voorzien van bijgaven, moet het hier wel om christelijke begraving gaan. Intussen vonden we in deze verschijnselen een nieuw bewijs voor de stelling, dat er nooit een gracht onmiddellijk om de woontoren had gelopen. Het was altijd al opgevallen, dat ten westen van de woontoren de strook grond wel een opmerkelijk grote breedte bezat. De boven aangeduide afbeelding van Hildernisse, gemaakt voordat de nu bestaande westvleugel tot stand kwam, demonstreert de leegte wel heel duidelijk. De breedte bedraagt dan nog ± 32 meter! Nu waren bij de herstelling van de noordelijke kademuur aan de westhoek funderingen van een uitbouw in de gracht voor de dag gekomen. Hildernisse tekent hier nog wat resten van een complex, dat beter dagen gekend moet hebben. Het gedeeltelijk optrekken van de muren en de gevonden details hield gelijke tred met het herstel van de kademuur.

Sonderingen brachten al spoedig aan het licht, dat het hierbij niet zou blijven. Na voortgezet graafwerk bleek, dat de gehele westzijde werd ingenomen door een forse woonvleugel, buiten-

werks ongeveer 14 meter breed. In oriëntatiesleuven kwam de oude ringmuur te voorschijn, die aan de westzijde ongeveer 16 meter uit de donjon lag.

De westvleugel, een laatmiddeleeuwse bouw, moet in de toen bestaande gracht opgetrokken zijn geweest; de nieuwe gracht maakte opschuiving van het watervlak noodzakelijk. De westmuur van de nieuwe vleugel verwart de beschouwer een weinig door het samengestelde metselwerk. De vormgeving heeft kennelijk met een verdediging door vuurgeschut te maken. De eigenlijke buitenmuur, waarin zeven nissen zijn uitgespaard, is ruim twee meter dik. Achter deze muur loopt over de gehele lengte van de vleugel een gang van ongeveer een meter, waarna een muur van 60 cm de kelderruimten van de gang scheidt. Ongetwijfeld heeft men dit gedaan om de verdediging afgezonderd te houden van de opslag. Bij het gebruik van vuurmonden behoefde de kruitdamp niet in de kelders door te dringen en het verblijf aldaar welhaast onmogelijk te maken. Een vergelijkbare dispositie treft men nog aan bij de Noordhavenpoort van Zierikzee en in de bouwval van Rupelmonde. Ook de kastelen van Sluis en Woerden schijnen van dergelijke moderne inrichtingen voorzien te zijn geweest.

In het muurwerk van de zuidvleugel tekenden zich verschillende details af, onder welke de stookplaatsen opvallen. Aan de zijde van het binnenplein werd na verloop van tijd een ingangstoren, mogelijk tevens traptoren aan de zuidvleugel toegevoegd. De uitbouw op de noordwesthoek, tegen de oude noordelijke ringmuur — waarvan Hildernisse nog delen aantrof — bleek al even rijk aan details. Opvallend zijn hier de twee grote

ovens om brood te bakken; hier vlak bij ook de waterput. Sporen van de overwelling en stookplaatsen verlenen een zeker reliëf aan de overblijfselen. Op de zuidwesthoek sprong een ronde toren in de gracht vooruit. Waar de nieuwe vleugel tegen de zuidwesthoek van de oude ringmuur rust, ontstond een zware vierkante toren.

De vraag, op wiens rekening de bouw van de westvleugel te stellen zou zijn, valt uiteraard bij gebrek aan archivalia moeilijk te beantwoorden. We moeten ergens in de 15de eeuw gaan zoeken. Het kasteel is toen vererfd op de Hodenpijls. Na een proces werd het in 1468 aan Lodewijk van Brugge, heer van Gruithuizen, graaf van Winchester enz. toegewezen. De nieuwe bezitter kan heel goed over de middelen beschikt hebben, om het kasteel zodanig uit te bouwen als de funderingen ons suggereren.

Zo heel lang hebben de bewoners er geen plezier van gehad. Om de overwinning van Karel V in de slag bij Pavia (24 februari 1525) te vieren werd het slot feestelijk verlicht. Dit deed men toen door het branden van teertonnen op staken. Het te laat opmerken van overspringende vonken veroorzaakte echter een enorme brand, die het gehele slot verwoestte. Het is waarschijnlijk pas in 1609 en de volgende jaren door Jacob van den Eijnde hersteld. Gelijk gezegd dateert de huidige westvleugel uit de 18de eeuw. Hij werd waarschijnlijk gebouwd onder Rutger Mogge, kasteelheer van 1706 tot 1729.

Omtrent de bouwtijd van de woontoren en ringmuur valt zonder hernieuwd archivalisch onderzoek weinig te zeggen. Wel schijnt het niet te stoutmoedig om een bouwtijd in de tweede helft van de 13de eeuw aan te nemen.

SUMMARY

THE CASTLE AT HAAMSTEDE

The castle at Haamstede in the province of Zeeland has a rectangular central part forming the core of an irregular complex. The restoration started in 1963 has provided an opportunity to investigate the oldest part of the building and the ground around it.

The nucleus of the castle proved to have been a keep with an unusual anterior part comprising an entrance which could be closed with a portcullis. Behind this entrance there was probably a flight of stairs leading to the main hall of the keep, a room with six windows and a fireplace. The vaulted cellar and the upper storeys could probably be reached from this room via a circular staircase in the southeast corner of the keep. The

keep and the entry structure probably date from the second half of the thirteenth century.

Excavations have shown that the keep did not stand directly in a moat. The ground around the building was surrounded by a curtain wall with a gate tower, which probably also dated from the second half of the thirteenth century. The remains of a late medieval wing with living quarters situated along the west side of the grounds were also found.

When the castle was illuminated in 1525 to celebrate the victory of Emperor Charles the Fifth at Pavia, flying sparks started a fire which spread rapidly. Subsequent enlargements and rebuilding have given the castle its present appearance.

DE MIDDELEEUWSE KERK EN DE KERKRING VAN DREISCHOR

DOOR

H. JANSE

Het meest gaaf bewaarde dorp van Schouwen-Duiveland en wellicht van alle Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden is Dreischor. De kerk ligt er op een ruim omgracht terrein, waaromheen in een wijde kring de huizen aaneengerijd de kerkring vormen. De kerkring is in Zeeland een gebruikelijke nederzettingenvorm maar slechts enkele dorpen hebben een omgracht kerkterrein. Op Schouwen zijn dat alleen Noordgouwe, bedijkt in 1374, en Dreischor. Op het naburige eiland Overflakkee zijn het Dirksland, ontstaan omstreeks 1480, en het iets jongere Nieuwe Tonge.

De naam Dreischor is wellicht afgeleid van drie schorren, buitendijkse platen, die bij eb droogvallen. Het gemeentewapen toont drie schapen, ieder op een groen vlak, de drie schorren symboliserende. Al in de 13de eeuw wordt Dreischor enige malen genoemd. In 1397 is de Hoge Heerlijkheid vervallen aan de Grafelijkheid van Holland. Rond dat jaar zal ook het huis Windenburg zijn ontstaan, dat stond op enige afstand van de kerkring, aan de westzijde. Het kasteeltje werd in 1837 gesloopt¹.

In dezelfde tijd zal men ook zijn begonnen aan de bouw van de thans nog bestaande kerk. Tot stand kwam een tweebeukige hallekerk met een toren aan de westzijde van de noordelijke beuk en een aanbouw aan de noordzijde.

Het oudste gedeelte wordt gevormd door een vijfzijdig gesloten koor, opgetrokken van bakstenen van 27.5/30 x 14 x 5.5/7 cm, die van sloop afkomstig zijn. Tijdens de restauratie — waarover hierna meer — is van een voorganger van deze kerk niets gevonden. Uit de zware steunberen en de opgaande profileringen in het interieur blijkt, dat er gemetselde gewelven bedoeld waren (afb. 5). Er kwam echter een kap met houten tongewelf zonder trekbalken tot stand, waarvan de kenmerken een datering rond 1400 rechtvaardigen.

Mogelijk stond de bouwers het nieuwe koor van de kerk te Brouwershaven, dat toen in aanbouw was, als voorbeeld voor ogen. Hier is de kooromgang in steen overwelfd en heeft men oorspronkelijk de bedoeling gehad de middenbeuk eveneens in steen te overwelfen². Later kwam een houten tongewelf tot stand.

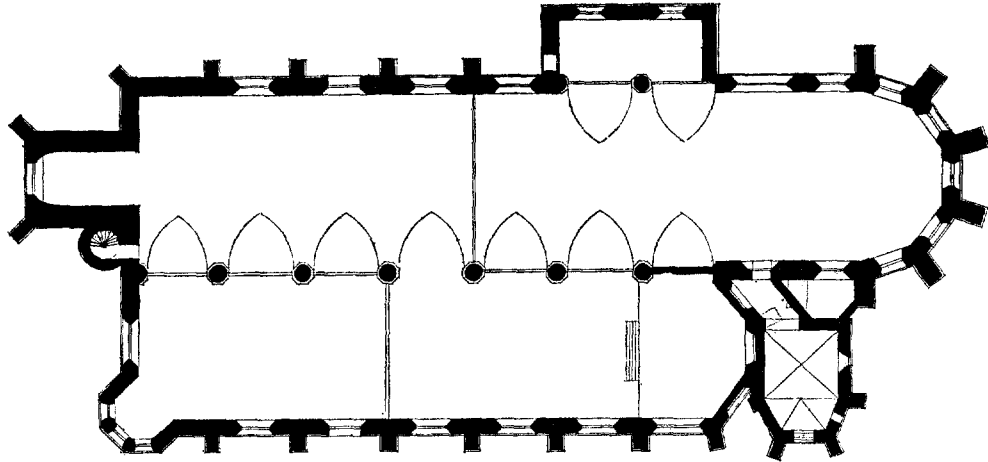
Met het koor van Brouwershaven heeft de kerk te Dreischor nog iets anders gemeen, namelijk de zeer lange bouwtijd. De op het koor aansluitende hoofdbeuk met westtoren, de uitgebouwde kapel van twee traveeën aan de noordzijde en de driezijdig gesloten zuidbeuk zijn alle tot de waterlijst opgetrokken van secundair verwerkte baksteen (25/28 x 12 x 6/6.5 cm) en erboven van kleinere bakstenen (20 x 10 x 4.5 cm), afkomstig uit de omstreken van Dordrecht. Aan de oostzijde van de zuidbeuk bleek de voorraad afbraakstenen eerder uitgeput te zijn geweest en ligt de scheiding met de Dordtse steen nog iets lager. Er is een bouwnaad tussen de noordelijke torenmuur en de westgevel, die echter geen werkelijk periodenverschil aangeeft. De kapitelen van de kolommen tussen de beide beuken en van de kolom bij de noordkapel hebben alle dezelfde versiering met een krans van grote bladeren boven een krans van kleinere bladeren, vergelijkbaar met de kapitelen van de colonnetten op triforiumhoogte in het koor te Brouwershaven. Het rondlopende metselwerk, het ontbreken van een doorgaande fundering onder de scheidbogen en de kapitelen wijzen er op, dat het tweebeukige gedeelte van de kerk — met de westtoren en de noorderkapel — na 1400 volgens één plan is gebouwd. De enige wijziging van de oorspronkelijke opzet zal in de kap zijn aangebracht. De noordbeuk, die iets breder en hoger is dan de zuidbeuk, heeft een kap met houten tongewelf zonder trekbalken, zoals in Zeeland gebruikelijk³. Men moet tot de conclusie zijn gekomen,

¹ J. G. N. Renaud, „Het huis Windenburg te Dreischor”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 10 (1957), 1-20.

² H. de Lussanet de la Sablonière, „De kerk van Brouwershaven”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 15 (1962),

115-138.

³ H. Janse, „Middelieuwse houten tongewelven in Nederland”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 14 (1961), 181-194.

Plattegrond van de kerk voor 1873. Schaal 1 : 400. (W. H. K. del.).

dat het ontbreken van de trek balken in de zuidbeuk een zeer wankel constructie tot gevolg zou hebben. Er waren dan sterke vormveranderingen mogelijk geweest door het ontbreken van verstijvingen. Men heeft derhalve in de zuidbeuk wel trek balken aangebracht, meer naar Hollands voorbeeld. Het telmerktype van de zuidbeuk is van een jonger soort als dat van koor en noordbeuk en wijst op een voltooiing een eindweegs in de 15de eeuw.

In de hoek tussen koor en noorderkapel heeft een sacristie gestaan uit dezelfde bouw tijd als het koor. Uit deze ruimte kon men langs een doorgang op ongeveer drie en een halve meter boven de vloer van het koor in de kerkrimte komen, vermoedelijk op een oksaal. Later werd deze sacristie vervangen door een grotere. Sporen wijzen er op, dat de ruimte een gemetselde overwelfing heeft gehad en een zadeldak haaks op het koor. Na de afbraak van de tweede sacristie werd in het vrijgekomen vlak van de koormuur een rijkgeprofileerd venster aangebracht, dat breder is dan de overige.

Omstreeks het midden van de 16de eeuw werd een derde sacristie gebouwd, nu aan de zuidzijde van het koor, tegen de sluiting van de zijbeuk (afd. 4). Deze aanbouw kreeg een driezijdige sluiting aan de zuidzijde en bevat twee ruimten boven elkaar. De benedenruimte is overwelfd en heeft een stookplaats. De bovenruimte bleef onvoltooid. Eerst bij de restauratie werd een vloer

op de gewelven aangebracht en kreeg de ruimte een toegang.

De laatste sacristie maakte het dicht metselen van een venster in de sluiting van de zuidbeuk noodzakelijk. Dit venster bleef als enige oorspronkelijke bewaard. De natuurstenen tracering en de bakstenen montants waren aan de buitenzijde gepleisterd, evenals de raamomlijsting met uitzondering van het buitenste profiel.

De toren is tijdens het bouwen verzakt en men heeft die schuine stand bij het optrekken steeds weer gecorrigeerd, zodat de toren enigszins krom is geworden (afb. 3). In de open torenhal werd later, maar nog in de middeleeuwen, een galerij gemaakt op twee balken met muurstijlen, korbelen en sleutelstukken met peerkraalprofielen. De galerij was toegankelijk door een ingebroken gat in de traptoren aan de zuidzijde van de toren.

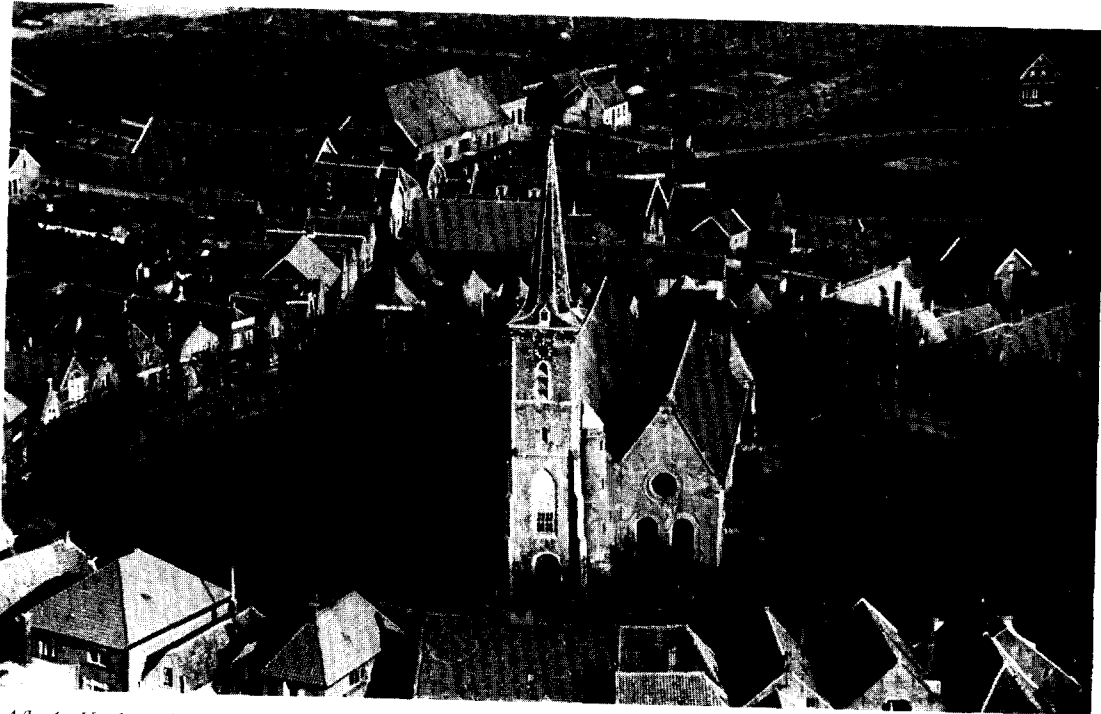
Op de zuidwestelijke hoek van de zuidbeuk werd een hoogst curieuze doopkapel gebouwd, behorende tot de oorspronkelijke opzet. Hier werd diagonaal een ruimte uitgebouwd afgesloten door vijf zijden van een achthoek en overwelfd door een ribgewelf (afb. 3).

De kapel aan de noordzijde zou het begin kunnen zijn van een derde beuk van de hallekerk. Dan was er een normale driebeukige hallekerk ontstaan, zoals er vele in het Vlaamse kustgebied en in Zeeland zijn en zijn geweest ⁴.

Aan de binnenkant van de koorsluiting zijn in de steigergaten onder de muurplaat potjes aangetroffen, waarvan de naar binnen gerichte opening is afgesloten door plankjes met ajour uitgesneden gotische versieringen. De plankjes waren met dodekop donkerrood gekleurd. We hebben hier

⁴ H. Janse, *Kerken en torens in Zeeland*, Zaltbommel 1969, 11-12 en 23-24.

DE MIDDELEEUWSE KERK EN DE KERKRING VAN DREISCHOR

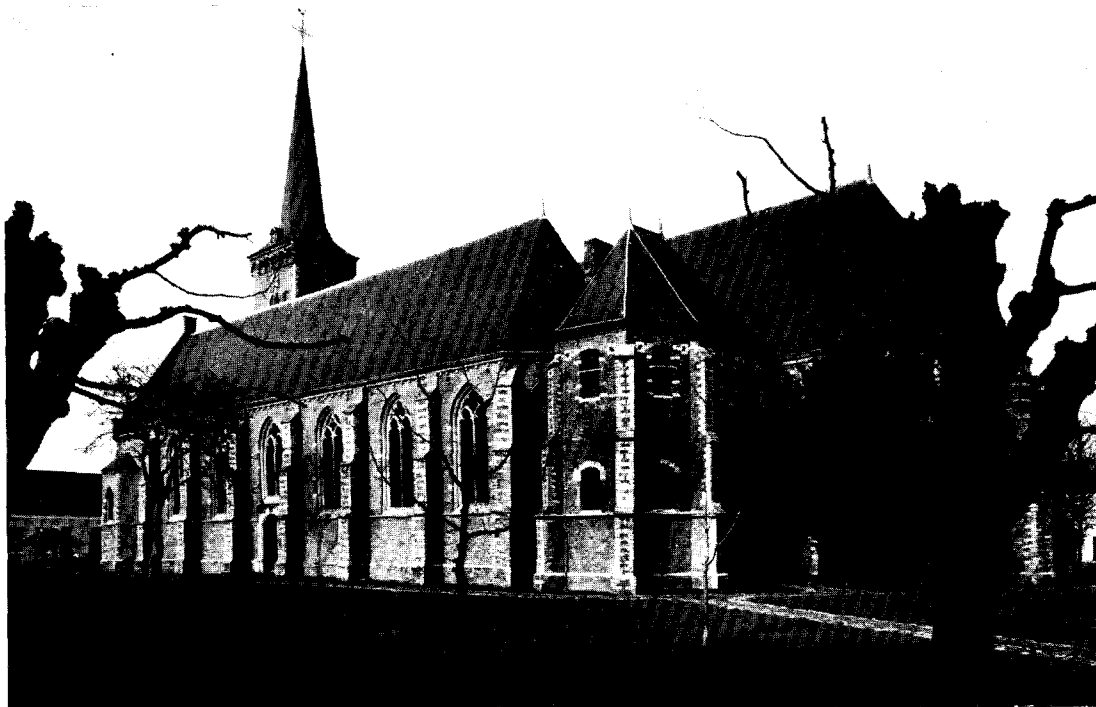
Afb. 1. Kerk en kerkring van Dreischor in 1952 uit het westen gezien.

Afb. 2. Zuidwestzijde van de kerkring. Links het raadhuis met zijn trapgevel.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 3. De kerk uit het westen na restauratie. Op de voorgrond travaille. Let op de kromme stand van de toren. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 4. De kerk uit het zuidoosten na restauratie.

Afb. 5. Interieur na restauratie.

Afb. 6. Zuidkoor, grafkapel.
(Foto's Monumentenzorg)

te maken met zogenaamde klankpotten, die in vele middeleeuwse kerkkoren werden aangebracht ter verbetering van de akoestiek ⁵.

De balken en gewelfribben van de zuidbeuk vertonen een beschildering in rood en blauw met witte en zwarte beizen.

In de sacristie zijn vele fragmenten gevonden van een laatgotisch sacramentshuisje; zeer rijk en fijn beeldhouwwerk, vergelijkbaar met dergelijke te 's-Gravenpolder, Kloetinge en Tholen gevonden onderdelen. Ook in Brouwershaven werden dergelijke fragmenten gevonden, maar ze zijn grover van maat en vormgeving.

De kerk na de reformatie

Na de reformatie werden op de muren van de kerk aan de binnenzijde, voornamelijk in de noordbeuk en het koor, overal cartouches met grafschriften geschilderd, ook over dichtgemetselde middeleeuwse openingen en op de plaats van weggehakte colonnetten. Ze zijn alle over oudere witkalklagen heen geschilderd.

De preekstoel dagteekent van omstreeks 1670 en komt overeen met andere op het eiland, onder meer te Nieuwerkerk en Oosterland.

Het oostelijk gedeelte van de zuidbeuk werd in de 18de eeuw ingericht tot grafkapel voor de ambachtsheren (afb. 6). Tegen de oostwand van de veelzijdige sluiting kreeg een grafmonument voor de gebroeders Cornelis en Johan Ockersse († 1729 en 1742) een plaats, een middelmatig werk van N. Seunties. Het houten tongewelf werd beschilderd met allegorische voorstellingen van de hand van P. Bossenblij.

In 1756 overleed de volgende ambachtsheer, mr. Pieter Mogge, heer van Renesse, „een vat met deugden” volgens het grafschrift op zijn monument, dat een plaats kreeg tegen de noordwand van dezelfde ruimte. In zijn testament bepaalde hij, dat de stad Zierikzee een legaat kreeg van f 420 000 om daarmee een hogeschool op te richten. Daarvan is het nooit gekomen. In hetzelfde testament is vastgelegd, dat zijn graftombe f 12 000 zou moeten kosten. Er was dus reden een ontwerp te laten maken door een bekend architect als J. P. van Bourscheit de Jonge. Deze kreeg echter niet de opdracht tot uitvoering. Gekozen werd het ontwerp van A. Wapperom, die voor Van Bourscheit in Den Haag aan het huis

Huguetan (thans Koninklijke Bibliotheek) had gewerkt ⁶. Het werk werd uitgevoerd door Matthijs van Norgen.

Het onderhoud van een dergelijke grote dorpskerk is natuurlijk altijd een probleem geweest. De polder Dreischor had hier de plicht, het gebouw in een goede staat te houden. In de polderrekeningen is derhalve een en ander terug te vinden over de lotgevallen van de kerk. Zo werd in 1724 bliksemschade aan de torenspits hersteld. Tot deze werkzaamheden behoorde ook het schilderen en het vergulden van de uurwijzer ⁷.

In de jaren rond 1830 zijn vele herstellingen uitgevoerd. De ramen werden vervangen door houten, waarbij in de zuidbeuk tevens rekening werd gehouden met de school, die in het westelijk gedeelte ervan was ingericht. In een fles werd een briefje gevonden, waarvan de inhoud ons vertelt, dat de timmerlieden Jacob Patmos en David Akkerdaas, de metselaar Anthony Verjaal, Fredrik Herman schilder en Jan Lammers voor het „Leij en Lootgieters werk” reparaties hebben verricht voor f 2900. Inmiddels was ook het dakruitertje op de hoofdbeuk, voorkomende op enkele oude afbeeldingen, buitendaks verdwenen ⁸.

In 1867 sloeg andermaal de bliksem in de toren en moest een nieuwe spits worden gemaakt. Bij die gelegenheid heeft vermoedelijk Pieter Verjaal de letters PVI aan de zuidzijde boven het galmgat aangebracht, die vroeger zeer duidelijk te herkennen waren. In de toren kwam toen een klok uit 1634, gegoten door J. Borgerhuys, die afkomstig was uit de gesloopte Vlissingse poort te Middelburg.

In 1873 werd de zuidbeuk ernstig verminkt door een verbouwing, waarbij de steunberen verdwenen, nieuwe rondboogramen werden aangebracht en de gehele buitenzijde gepleisterd werd met een harde cementlaag en voorzien van overdadige profileringen, palmetten in terracotta en alles wat tot de opsiering van die tijd behoort (afb. 1). De merkwaardige doopkapel verdween eveneens, maar was al vastgelegd op een foto uit 1868, die behouden bleef ⁹. De grafkapel van de ambachtsheren bleef onaangetast.

Eén van de eersten, die zich het lot van de kerk aantrokken, was W. H. Kam, zoon van een predikant, die jaren lang in Dreischor had gestaan. Na zijn pensionering als gemeente-architect van

⁵ Idem, 48.

⁶ H. M. van den Berg, „Het architectonisch werk van J. P. Van Bourscheit de Jonge in de Noordelijke Nederlanden”, *Opus Musivum*, Assen, 1964, 337.

⁷ J. J. Klompe, *Dreischor*, Zierikzee 1949, 30.

⁸ J. L. Braber en C. P. Pols, *Dreischor zoals het was*, Zierikzee 1969, 6 en 21.

⁹ Idem, 47.

Amersfoort in 1917 tekende hij het gebouw uit, ook in de staat, die hem uit zijn jeugd bekend was. In 1918 schreef d. V. in *Buiten*: „Nu is het gebouw uitwendig er niet fraaier op geworden door het inrichten van het zijschip tot school en het cement, hier en daar gebezigd, en eene restauratie zou, mits oordeelkundig ondernomen, aan Dreischor een schoone kerk hergeven”.

De restauratie

In 1952 vonden besprekingen plaats met de plaatselijke autoriteiten en Monumentenzorg, waarbij de gedachte werd geponereerd de zuidbeuk te laten vervallen en de graftomben te verplaatsen. De rijkscommissie voor de Monumentenzorg kon zich zelfs met dit denkbeeld verenigen, mits de grafkapel bewaard bleef.

Toen kwam de stormvloed van 1953, waarna de kerk bij vloed regelmatig in het water stond¹⁰. Er werden restauratieplannen gemaakt door de architect M. J. J. van Beveren te Middelburg, die onder de gunstige regeling van watersnoodschadegevallen en met ruime bijdragen van het Nationaal Rampenfonds uitvoerbaar bleken. In het begin van 1959 werd met de uitvoering een begin gemaakt en het zou tot 1968 duren, eer het gebouw geheel gerestaureerd was. De oorspronkelijke toestand van de zuidbeuk werd weer hersteld. Van de doopkapel bleek het stuk gewelf, dat binnen de bouwmuren bleef, behouden te zijn gebleven, zodat de overdekking van de uitbouw, voor W. H. Kam bij zijn reconstructie een probleem, geen moeilijkheden opleverde. Wat wel problematisch was, waren de cartouches met graf-schriften, die zoals reeds gezegd over de oudere witlagen heen waren aangebracht. Het bleek niet mogelijk er meer dan enkele bescheiden fragmenten van te bewaren. Dit is te betreuren, daar het een duidelijk voorbeeld was van de kleurigheid van het 17de eeuwse reformatorische kerkinterieur¹¹. Ook voor het herstel van de middel-eeuwse colonnetten in de koorsluiting bleek het nodig de latere cartouches te onderbreken.

De gehele kerkruimte werd ontdaan van tussenwanden en inbouwsels. Daarom was het nodig een nevenruimte te creëren, waar kleine kerkelijke activiteiten konden plaatsvinden. Hiertoe werd de plaats aan de noordzijde van het koor gekozen, waar eens de sacristie gestaan had. Hier-teen is plaatselijk wel wat tegenstand geweest,

omdat men het als een aantasting van het gave beeld van de kerk op de groene vlakte binnen de kerkgracht zag, maar historisch is er tegen deze plaats niets in te brengen.

De noordkapel, eertijds afgedekt met een lesenaarsdak, kreeg twee topgevels met erachter steekkappen naar de hoofdbeuk. Er waren moeten gevonden van hoger opgaande gemetselde vensters. De zeer samengestelde muur aan de oostkant van deze ruimte is bij de restauratie geheel vernieuwd. Aan de westzijde ervan werd een altaarfundering aangetroffen.

Bij de aanvang van de restauratie stond het werk onder supervisie van de heer G. Wisse van de rijksdienst voor de Monumentenzorg. Na diens overlijden werd deze taak overgenomen door de heer E. A. Canneman met medewerking van de schrijver van dit artikel.

De kerkring

Nu staat daar weer in volle glorie de herrezen kerk omgeven door de meest harmonieuze kerkring van het gewest. Over het algemeen zijn de verschillende huizen die samen dit dorpsbeeld vormen, niet van zeer grote architectonische waarde. Maar vooral aan de zuidzijde van de kerk staan een aantal interessante panden, die de dorpsbrand van 1661 overleefd hebben.

Allereerst vermelden we het raadhuisje („t plaesen'uus" zegt men in Dreister), gebouwd in 1637. Het heeft een trapgevel, met links ernaast een rijk versierde ingang. Het fries onder het fronton bevat de spreuk „Doet wel en vrees niemant", waarnaast rechts het wapen van de baljuw Jan van Stavenisse en links een niet-geïdentificeerd wapen. In de gevel Vrouwe Justitia, geflankeerd door de wapens van provincie en gemeente. In de 19de eeuw werd het rechter raam vervangen door grote toegangsdeuren voor de brandspuit. Gelukkig is later deze wandaad ongedaan gemaakt. Inwendig is vooral de burgemeesterskamer interessant.

Het huis Ring 3, rechts naast het raadhuis bevat fragmenten uit de late middeleeuwen. De gevel toont een ingang met links ernaast een raam en rechts twee hoger geplaatste ramen van een opkamer, waarboven een driedelig samengestelde ontlastingsboog zichtbaar is. De kelder onder de opkamer heeft een gemetseld tongewelf, de balklaag boven de opkamer heeft sleutelstuk-

¹⁰ Zie foto in: *Zeenwisch Genootschap der Wetenschappen 1769-1969*, 124.

¹¹ C. A. van Swigchem, *Een blik in de Nederlandse*

kerkgebouwen na de ingebruikneming voor de protestantse eredienst, inaugurele rede V.U. Amsterdam 1970, 11-13.

jes uit de vroege renaissance-periode. In de schouw zijn haardsteentjes, waarvan een het jaartal 1537 draagt. In het andere deel van het huis rusten de balken gedeeltelijk op sleutelstukken met gesneden blanco wapenschilden. Ook de oude kappen bezit het huis nog en het geheel maakt een datering rond 1540 mogelijk¹².

Het logement „De drie schapen”, Ring 2, brandde in 1879 af en het herbouwde huis kreeg in 1914 nog eens een nieuwe gevelindeling¹³.

Het huis op de hoek van de Zuidstraat (de Ring heeft zeven zijstraten) is ook van hoge ouderdom. Het heeft een grote en een kleine puntgevel aan de Ring en boven de deur is een kielboog gemetseld. Inwendig zijn overblijfselen van een laatgotisch houtskelet. Jarenlang was dit huis de timmerwinkel van de familie Patmos.

Aan de andere zijde van het raadhuis is de voormalige schoolmeesterswoning van 1764. Ring

8 is een sterk gewijzigd huis, van oorsprong uit de tweede helft van de 17de eeuw. Ten oosten van de kerk stond een huis met een 18de-eeuwse gevel, waarin een steen uit 1613. Het huis werd na de ramp afgebroken, maar de steen kreeg een plaats in de nieuwe gevel.

Verder laten we hier de huizen rond de kerk onbesproken. Een uitzondering maken we nog voor de smederij tegenover de toren, dat inwendig sterk geschonden beschilderde plafonds bezit.

Tegenover de voormalige dorpsmederij staat aan de zijde van de kerkgracht naast de toegang tot het kerkerrein een hoefstal of travalje, eigendom van de Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland. Met het stoere Zeeuwse landbouwpaard verdween ook de penetrante geur van schroeiende hoeven, maar gelukkig bleef het onmisbare straatmeubel op Zeelands fraaiste kerkring behouden.

¹² Gegevens J. P. Staal.

¹³ Braber en Pols, *o.c.*, 45 en 63.

SUMMARY

THE MEDIEVAL CHURCH AND THE KERKRING OF DREISCHOR

The best-preserved village on the islands of Zeeland and Zuid-Holland is Dreischor, which is mentioned as early as the thirteenth century. Around 1400, construction of the existing parish church was started. The church has two naves, both provided with a polygonal apse and covered by a wooden barrel vaulting. The tower stands at the western end of the main nave. On the southwest corner of the south nave, a polygonal baptismal chapel was added. In the first half of the sixteenth century a sacristy building with an upper storey was built to the east of the south nave, to replace the old sacristy on the north side.

In the eighteenth century the south chancel was furnished as a burial chapel for the lords of Dreischor. In the nineteenth century, many mutilations occurred, especially affecting the south nave. The original state was obtained throughout by the restoration performed between 1959 and 1968.

The church stands on a circular plot surrounded by a canal bordered by a circle of houses, some of which date from the sixteenth century. This phenomenon typical for the islands of Zeeland and Zuid-Holland is called the "Kerkring". The small town hall was built in 1637.

BOEKBESPREKING

Luc F. Génicot, *Les églises romanes du pays mosan, témoignage sur un passé*, Luik, 1970, Soc. anon. Soledi imprimeur-éditeur.
Jacqueline Lafontaine-Dosogne, *Expressions artistiques du culte de Saint Hadelin*, uitgaaf als voren.

Geen kerk vertegenwoordigt zo zuiver en onbedorven de 11de-eeuwse bouwkunst van de Maasstreken als die van St. Hadelin in Celles bij Dinant, eertijds een kapittelkerk. In deze bijzondere kerk werd op 11 juli 1970 een tentoonstelling geopend, die de bedoeling had de belangstellende toerist enigszins vertrouwd te maken met de romaanse religieuze architectuur van de Maasstreken en de voorwerpen te tonen die te maken hebben met de verering van de heilige Hadelinus.

Ter gelegenheid van deze tentoonstelling, waar niet veel publiciteit voor schijnt te zijn gemaakt, verschenen tegelijkertijd de beide bovengenoemde uitgaven welke verschijning in kostelijk verzorgde vorm mogelijk werd gemaakt door het ministerie van Cultuur.

De eerstgenoemde over de kerken bevat een tekst en een serie van niet minder dan 149 afbeeldingen op 116 bladzijden. De andere is van veel bescheidener omvang zo wat tekst als aantal afbeeldingen aangaat, maar treft het oog door een magnifieke full-page reproductie van een kleurfoto van de reliekkas van Saint Hadelin, vooral belangrijk door de serie romaanse reliëfpanelen in gedreven zilver. Sinds het kapittel in de 14de eeuw naar Visé werd overgebracht berust het schrijn ook aldaar, maar voor de duur van de tentoonstelling is het in Celles te bewonderen.

Het boek van Luc Génicot (in de inleiding bescheiden een brochure genoemd) biedt een beschouwing over een aantal bijzondere aspecten van de romaanse kerkarchitectuur in het oude bisdom Luik voorzover dat binnen de grenzen van het tegenwoordige België was gelegen. Het is niet de opzet van de schrijver geweest een stuk gewestelijke architectuurgeschiedenis in de gebruikelijke zin te geven. Dit blijkt duidelijk uit de indeling onder de volgende hoofden: *Le site*, *Les plans et les volumes*, *La tour*, *La tribune*, *La crypte*, *Le mur*, *L'éclairage*, *Le décor du mur*, *Le chapiteau*. Op de Conclusion volgt een alfabetisch register van de behandelde kerken. De schrijver heeft verreweg de meeste aandacht besteed aan de landelijke kerken. Een duidelijke

kaart geeft de ligging aan van alle romaanse en gedeeltelijk nog romaanse kerken van het behandelde gebied.

De sterk eenzijdige gerichtheid op de landelijke kerken levert — hoe kan het anders — voor de argeloze lezer een vrij eenzijdig en incompleet beeld op van de rijke bloei die de romaanse bouwkunst van de Maasstreek kenmerkt. Het element van de Westbau of het Westwerk in de gedaante van de „Westchorhalle” (term die Albert Verbeek in het Wallraf-Richartz-Jahrbuch van 1936 introduceerde) bracht de Maasstreek tot een grandioze ontwikkeling, maar dit element blijft hier geheel in het duister. Ten aanzien van de landelijke kerken trof ons dat de unieke en vrij raadselachtige hallekerk van Theux met haar ontzaglijk rijzige 11de-eeuwse pijlerarcaden zelfs niet wordt genoemd, terwijl de toren, die later tegen de noorderflank werd toegevoegd wel een vermelding is waardig gekeurd. Wij vermoeden dat Génicot zijn redenen heeft gehad om de kerk van Theux terzijde te laten, maar een enkel woord dienaangaande zou niet overbodig zijn geweest.

Intussen, bij een beoordeling van dit werk dient men te beseffen dat het allerminst het laatste woord van deze schrijver zal zijn over de romaanse bouwkunst van de Maasstreek. De inleiding vermeldt dat Génicot de tekst heeft voltooid voor een definitieve uitgaaf over de „*Architecture mosane de 950 à 1100*”. Wat ons nu geboden wordt is niets anders dan een essai, geschreven uit een bepaalde gezichtshoek ter gelegenheid van de tentoonstelling, een zeer vlot en levendig gestelde essai, die veel belangrijke gegevens brengt.

In overeenstemming met dit essayistische karakter bleef de opgaaf van literatuur beperkt tot een tiental „*ouvrages généraux en français*”.

Wat Jacqueline Lafontaine-Dosogne samenstelde is in de eerste plaats een katalogus van de voorwerpen die op de tentoonstelling aanwezig waren. De reliekkas van St. Hadelinus is daarvan, hoe ook in de loop van de tijd gewijzigd en geschonden, verreweg het belangrijkste stuk. Een inleiding over het leven en de verering van St. Hadelinus en over de figurale verbeeldingen van deze heilige gaat aan de katalogus vooraf. Inleiding en katalogus gaan vergezeld van bibliografieën.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poortersstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. G. J. Kalf, Mr. J. Korf, Prof. Dr. C. J. A. C. Peeters, Mr. H. E. Phaff, Drs. I. L. Szénássy, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 20.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van de Ned. Museumvereniging *f* 12.50, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN